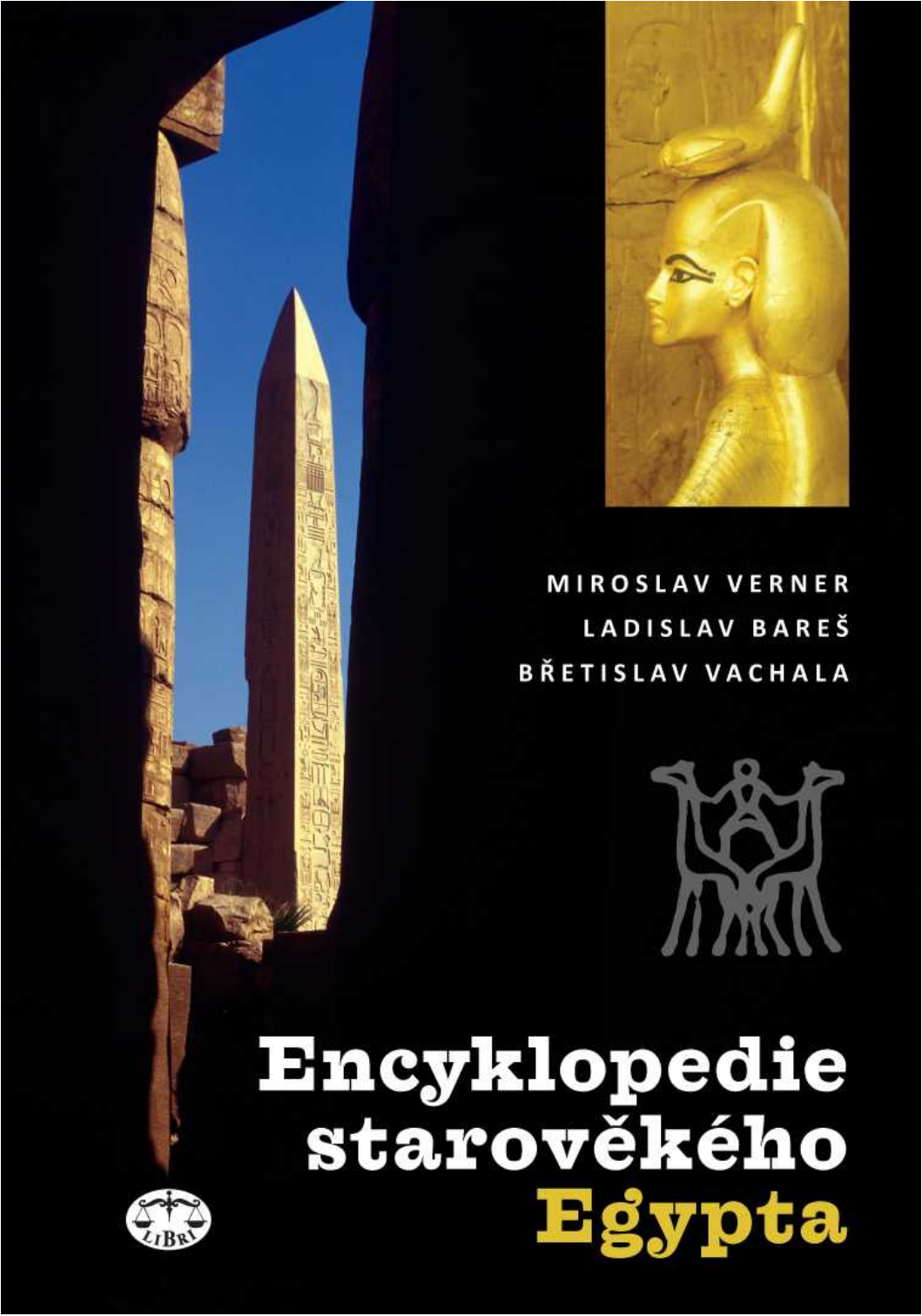

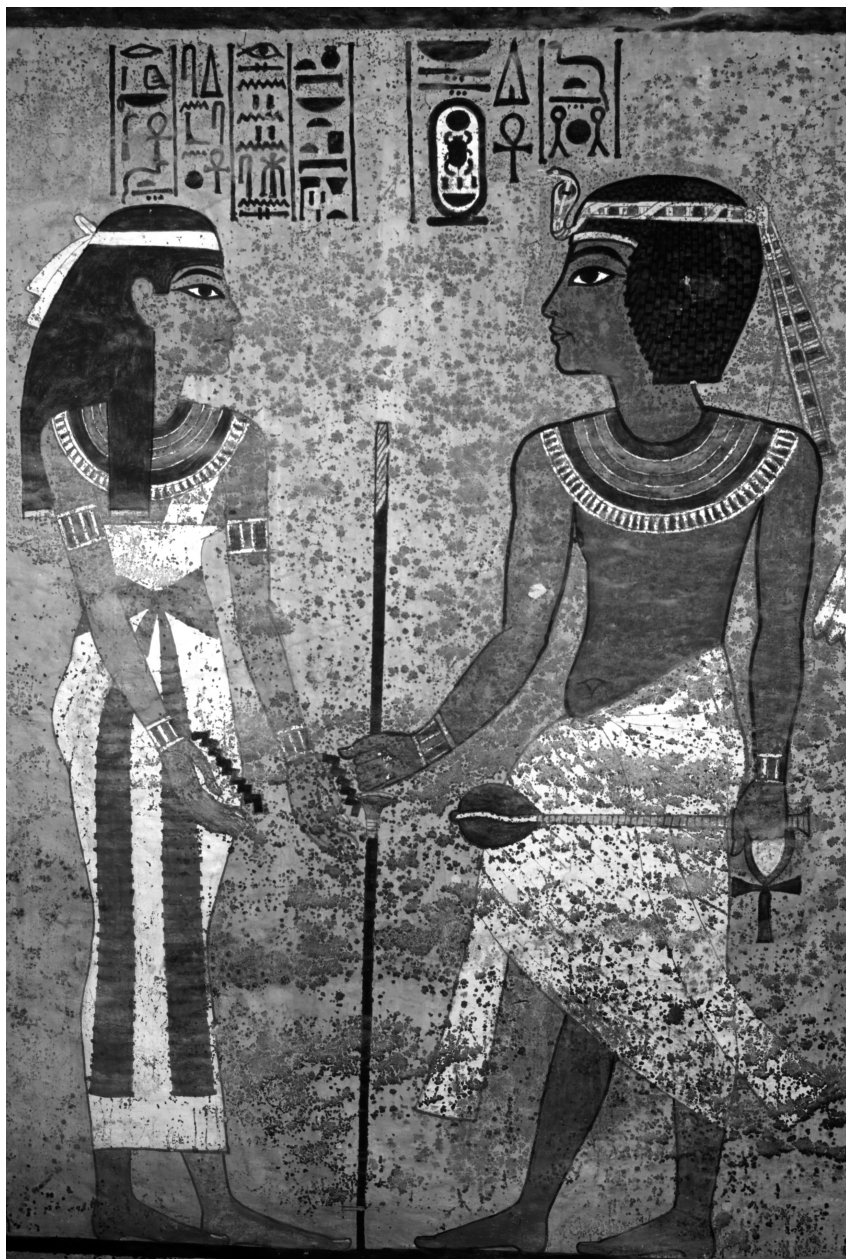
MIROSLAV VERNER
LADISLAV BAREŠ
BŘETISLAV VACHALA

Encyklopedie starověkého Egypta

Encyklopedie starověkého Egypta

**MIROSLAV VERNER
LADISLAV BAREŠ
BŘETISLAV VACHALA**

Nakladatelství Libri
Praha 2007

*Rukopis publikace byl připraven v rámci vědecko-výzkumného záměru
Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR, MSM-0021620826.*

© Miroslav Verner, Ladislav Bareš, Břetislav Vachala, 2007
Illustrations © Jolana Malátková, Milan Zemina, Luděk Wellner, Jaromír Krejčí
a archiv Českého egyptologického ústavu, 2007
© Libri, 2007

ISBN 978-80-7277-306-0

Obsah

Předmluva	7
Seznam zkratk a šifer autorů	10
STRUČNÝ PŘEHLED DĚJIN STARÉHO EGYPTA	11
Závěr pravěku a sjednocení Egypta (<i>Miroslav Verner</i>)	11
Archaická doba (<i>Miroslav Verner</i>)	13
Stará říše (<i>Miroslav Verner</i>)	16
1. přechodná doba (<i>Miroslav Verner</i>)	25
Střední říše (<i>Břetislav Vachala</i>)	26
2. přechodná doba (<i>Břetislav Vachala</i>)	29
Nová říše (<i>Břetislav Vachala</i>)	31
3. přechodná doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	39
Pozdní doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	45
Ptolemaiovská doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	50
Římská doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	53
Byzantská doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	54
EGYPTOLOGIE (<i>Miroslav Verner</i>)	55
Obraz světa starých Egyptanů	55
Antičtí učenci	57
Zapomenuté hieroglyfy	60
Tajemná země na Nilu	61
Hledání klíče k hieroglyfům	62
Napoleonova expedice	63
Jean François Champollion	66
Průkopníci	68
Francouzi, Němci a Angličané	70
Budování solidních základů	72
Egyptologie do 1. světové války	73
Meziválečná egyptologie	76
Čas velkých změn	78
Mezinárodní akce UNESCO v Núbii	80
Český egyptologický ústav	82
SLOVNÍK A–Ž	87
Chronologická tabulka	516
Doporučená literatura	522
Mapy	524

Předmluva

V roce 1997 vydala Univerzita Karlova (v nakladatelství Karolinum) v rámci oslav 650. výročí svého založení výpravnou knihu *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta* (dále *IESE*). Kniha vycházela vstříc velkému zájmu veřejnosti o starověký Egypt a zároveň byla dokladem širší vědeckého bádání na Karlově univerzitě i pozornosti, kterou univerzita rozvoji malých vědních oborů, jako je egyptologie, věnuje. Východiskem pro přípravu knihy se staly podklady shromážděné pro nakonec neuskutečněný mezioborový projekt vydání české encyklopedie celého starověkého Předního východu.

V případě encyklopedie bylo cílem vytvořit dílo, které ve své kategorii tehdy chybělo nejen v naší zemi, ale i v širším mezinárodním měřítku (určitou výjimku představovala kniha *British Museum Dictionary of Ancient Egypt* vydaná v roce 1995).

Jedním z nejsložitějších problémů při přípravě encyklopedie byla transkripce egyptských jmen do češtiny. Jednotný přepis totiž v dosavadní české (ale i zahraniční) egyptologické literatuře neexistuje, navíc se během času různě měnil. V podstatě každá generace egyptologů vytvářela svou vlastní transkripci, většinou v závislosti na postupu jazykovědného bádání.

Zjednodušeně lze říct, že jádro problému souvisí s principy egyptského písma, v němž mj. nebyly zaznamenávány samohlásky. Pouze u některých egyptských jmen lze zvukovou podobu s větší či menší pravděpodobností rekonstruovat buď na základě její podoby dochované v koptštině, nebo přepisů egyptských jmen do jiných soudobých jazyků starověkého Předního východu a posléze také do řečtiny. Jde však jen o malou část slovní zásoby egyptštiny, přesnost přepisů je navíc často diskutabilní.

Egyptologové se již dávno při prepisech egyptských jmen pragmaticky rozhodli pro konvenci a mezi souhlásky vkládají samohlásku *e*. Nikoli však paušálně. Ve skutečnosti jde o určitý kompromis, spojující v některých případech zmíněnou konvenci s podobou dochovanou v jiných s egyptštinou soudobých jazycích či v koptštině.

V posledních letech se v egyptologii prosazuje snaha sjednocovat přepis aspoň těch nejběžnějších jmen, např. staroegyptských panovníků. Významný impuls tomuto úsilí dávají velké mezinárodní egyptologické publikační projekty, např. edice muzejních sbírek *Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum*, encyklopedická díla jako *Lexikon der Ägyptologie* nebo *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* aj. Již *IESE* se k tomuto trendu připojila a při prepisech egyptských jmen do češtiny si

mj. vytkla za cíl vytvořit určité standardy, z nichž by mohli vycházet její uživatelé, např. redaktoři, překladatelé aj. Při vytváření těchto standardů se vzhledem k naznačené problematice sotva dalo očekávat dosažení zcela uspokojivého stavu, kdy by platily jednoduché zásady pokud možno bez výjimek.

Základem transkripce v *IESE* se stala transliterace egyptských slov v podobě doložené v klasické egyptštině. Mezi jednotlivými vývojovými fázemi egyptštiny, od archaické po koptštinu, jsou pochopitelně značné rozdíly. Jako příklad lze uvést osobní jméno PA-di-Bactt, Ten, jenž je dán Bastetou. V *IESE* je toto jméno uváděno jako Padibastet, navzdory tomu, že jeho pozdější znění v démotštině je Petubast a v této podobě je také zachytila řečtina.

Za všechny obtíže spojené s vytvářením určité normy transkripce z egyptštiny do češtiny uvedme jako příklad obouřetné *v*, které je v egyptologické literatuře transliterováno jako *w*. Do angličtiny, ale i němčiny je přepisováno značně nejednotně, někdy jako *w*, jindy jako *u*, ve francouzské literatuře zpravidla jako *ou*. Podobná nejednotnost panuje i v dosavadních prepisech této hlásky do češtiny. Zakladatel české egyptologie Lexa dával ve svých transkripcích přednost *v* před *u*. Později se Černý začal přiklánět spíše k transkripci *w*, převládající v jeho době v anglické a francouzské egyptologické literatuře, a podobně po něm také Žába.

V *IESE* byla při přepisu *w* uplatněna zásada, která do určité míry brala ohled na již existující českou egyptologickou literaturu, zároveň se však snažila zavést jednoduchou normu použitelnou i při možných prepisech dalších egyptských slov. Na začátku slova je *w* zpravidla přepisováno jako *v*, uprostřed a na konci jako *u*. Jedinou výjimku představuje jméno Usir, jehož přepis do češtiny v této podobě je již příliš zžitý.

Bez složitostí nebyl ani přepis arabských jmen do češtiny, i když obecně je tato otázka v naší arabistice vyřešena. Podoba jmen se totiž ve spisovné arabštině mnohdy dost liší od té, v níž se v Egyptě skutečně používají. Východiskem pro přepis se proto stalo znění v egyptské arabštině. Z praktických důvodů jsou arabská jména v této encyklopedii řazena tak, že člen je přesunut až za ně.

Pokud jde o řecká jména vyskytující se v této encyklopedii, jejich přepis do češtiny se řídí již zavedenými pravidly.

Jednotný názor mezi egyptology nepanuje ani pokud jde o rekonstrukci chronologie starého Egypta, zejména období zhruba do poloviny 2. tisíciletí před Kr. Existuje řada často dost odlišných názorů, objevují se stále nové pokusy o zpřesnění některých dat. Autoři tohoto díla se přiklonili k základnímu chronologickému schématu navrženému Jürgenem von Beckerathem v jeho díle *Chronologie des pharaonischen Ägypten*, Mainz 1997.

Nové, místy přepracované a doplněné vydání knihy *Encyklopedie starého Egypta* (dále *ESE*) respektuje původní rozvržení *IESE* do dvou základních částí. Začátek *ESE* tedy také tvoří dvě kapitoly, z nichž první je věnována stručnému přehledu dějin starého Egypta. V této knize se starým Egyptem rozumí doba od konce pravěku, kdy se vytvářely základy, na nichž se postupně začal formovat faraonský

stát, až po dobytí země Alexandrem Velikým a vládu Ptolemaiovců, kdy se tento stát začal rozpívat v helénismu východního Středomoří. Druhá kapitola je věnována především postupnému znovuobjevování starého Egypta, vzniku a stručnému nástinu dosavadních dějin egyptologie i jejím aktuálním úkolům.

Těžiště díla ovšem představují abecedně uspořádaná hesla týkající se nejrůznějších aspektů starého Egypta: politických poměrů, hospodářství, náboženství, jazyka a písma, literatury, umění, významných osobností a událostí, chronologie a podobně.

Z koncepčních i finančních důvodů musel být v *ESE* v porovnání s *IESE* omezen jak počet, tak i tematický výběr obrazových příloh. I tak jejich výběr umožňuje blíže se seznámit s osobitostí staroegyptského umění a významem, které mělo nejen pro utváření civilizace starého Egypta, ale i pro dnešní vnímání jejího odkazu. Fotografie a ilustrace k vybraným heslům tak mají větší důležitost než jen poskytnout vizuální představu či doplňující informaci.

ESE je svým formátem i cenou určena co nejširší veřejnosti zájímající se o starý Egypt a jeho kulturní odkaz. Poskytuje základní informace o nejrůznějších aspektech staroegyptské civilizace a života v zemi na Nilu v dobách faraonů. Může sloužit jako doplňující zdroj informací učitelům, studentům středních škol, novinářům, překladatelům, odborným redaktorům, průvodcům cestovních kanceláří i všem, kdo se dnes do Egypta na cestu za památkami vydávají.

Závěrem bych chtěl jako vedoucí autorského kolektivu poděkovat všem, kteří se na vzniku *ESE* podíleli, zejména spoluautorům prof. PhDr. Ladislavu Barešovi, CSc., prof. PhDr. Břetislavu Vachalovi, CSc., dále fotografovi Milanu Zeminovi, grafice Ing. Jolaně Malátkové a architektovi Ing. Lud'ku Wellnerovi. Dík za redakční práce na rukopise patří RNDr. Jaromíru Zelenkovi, CSc., a za skenování kreseb a fotografií Ing. Martě Štrachové.

Poděkování za pomoc při závěrečných úpravách rukopisu a při výběru a popisu ilustrací patří také pracovníkům Českého egyptologického ústavu, pracoviště Filozofické fakulty UK, doc. Mgr. Miroslavu Bártovi, Dr., Mgr. Haně Benešové, Mgr. Jaromírovi Krejčímu, Ph.D., PhDr. Jiřině Růžové a PhDr. Květě Smolárikové, Ph.D., a studentům egyptologie Marku Dospělovi, Veronice Dulíkové, Lucii Jiráskové a Lence Sukové.

Miroslav Verner — Praha, červen 2007

SEZNAM ZKRATEK

aj. – a jiní, a jiné
apod. – a podobně
archeol. – archeologický, archeologicky
atd. – a tak dále
dyn. – dynastie
eg. – egyptský, egyptsky
jv. – jihovýchodní, jihovýchodně
JV – jihovýchod
jz. – jihozápadní, jihozápadně
JZ – jihozápad
lat. – latinský, latinsky
mj. – mimo jiné
např. – například
po Kr. – po Kristu
popř. – popřípadě
před Kr. – před Kristem
resp. – respektive
sv. – severovýchodní, severovýchodně
SV – severovýchod
sz. – severozápadní, severozápadně
SZ – severozápad
tj. – to jest
tzn. – to znamená
tzv. – tak zvaný
→ – odkazovací šipka

ŠIFRY AUTORŮ

(lb) – Ladislav Bareš
(bv) – Břetislav Vachala
(mv) – Miroslav Verner

Stručný přehled dějin starého Egypta

ZÁVĚR PRAVĚKU A SJEDNOCENÍ EGYPTA

Podle dosavadních archeol. pramenů se vývoj Egypta na konci pravěku od ostatních zemí starověkého Předního východu, zejména Mezopotámie, dosti lišil. Nevznikly zde totiž městské státy s hustě osídlenými opevněnými centry vytvářejícími příznivé prostředí pro rychlý hospodářský rozvoj a diferenciaci společnosti. Nelze však zcela vyloučit, že nové výzkumy v zatím málo probádané části Egypta, bažinaté nilské deltě, přinesou výsledky, které by dosavadní představy o počátcích historického věku „země na Nilu“ mohly významně pozměnit.

Jak dokládají archeol. nálezy, došlo v Egyptě k prvním pokusům o zemědělskou výrobu pravděpodobně již v 10. tisíciletí před Kr. Přírodní poměry byly v té době ovšem podstatně jiné než nyní. Vlhčí klima, které tehdy převládalo, vytvářelo příznivé podmínky k životu pro lovce a sběrače na místech, kde v současné době není nic než vyprahlý písek Sahary. Pazourkové čepelky, vsazené kdysi do dřevěných srpů, i kameny na drcení a mletí obilí nalezené daleko v Západní poušti názorně dokládají první zkušenosti s pěstováním a spotřebou obilovin. V důsledku drastických klimatických a ekologických změn, připisovaných ústupu vlhčího podnebí a jeho vystřídání podnebí suchým, však tato nadějně se rozvíjející tzv. protoagrikultura zhruba v 6. tisíciletí před Kr. skončila.

V následující době se především severní Egypt stával stále více součástí velkého, tzv. primárního, civilizačního okruhu zahrnujícího celé jv. Středomoří. Vývoj v jižní části Egypta byl spíše spjat se saharsko-nilskou oblastí.

Z Heluánu, jv. od Káhiry, pocházejí nálezy nejstarší zemědělské kultury, charakterizované již usedlým způsobem života, pěstováním obilí a chovem dobytka. Tato kultura ještě neznala výrobu keramiky, proto je označována jako prekeramický neolit. Do Egypta se rozšířila z Palestiny. Naproti tomu v jižním a jz. Egyptě začala vznikat poblíž jezer a řek, které se zde v té době ještě vyskytovaly, sídliště lovců a rybářů. Ti na rozdíl od nejstarších zemědělců v severním Egyptě nežili usedlým, ale polokočovným způsobem, praktikovali polozemědělskou výrobu a v důsledku své pohyblivosti pomáhali rozšiřovat kulturní vymoženosti (výrobu keramiky, domestikaci zvířat aj.) v rozsáhlé oblasti celé sv. Afriky včetně nilského údolí a delty.

V jižním Egyptě se objevila nejstarší neolitická kultura asi v polovině 6. tisíciletí a plně se zde rozšířila v období 5. a 4. tisíciletí před Kr. Podle vesnice Badáří, jednoho z nálezů, se nazývá badáarská a představovala významnou změnu v dosavadním způsobu života. Charakterizovala ji zemědělská výroba, zejména pěstování špaldy a ječmene, chov skotu, ovcí a koz, a výroba keramiky, dokona-

lejších kamenných nástrojů, tkanin aj. V pokročilé fázi vývoje badárské kultury se objevují první doklady výroby kovu. Začala také vznikat stavebně důmyslnější sídliště, jejichž součástí byla i obilní síla z hlíny a bahna. Zemřelí byli pochováváni na samostatných hřbitovech, někdy muži a ženy odděleně. Na badárskou kulturu navázala v jižním Egyptě kultura nakádská.

Nejstarší neolitická kultura na území severního Egypta, která se rozvíjela od počátku 6. až do konce 5. tisíciletí před Kr., a byla tedy zhruba současná s badárskou, dostala jméno podle vesnice Merimda Bení Saláma poblíž Káhiry na sz. okraji nilské delty. Vesnice původně ležela na březích západního ramene Nilu, které bylo v té době splavné, což jí usnadnilo kulturní kontakty až se vzdálenou Palestinou. Základem zemědělské výroby v Merimdě Bení Salámě bylo pěstování obilí – špaldy, ječmene, prosa a vikve – a chov dobytka, především dlouhorohého skotu, prasat, ovcí a koz. Lov divoké zvěře a rybolov měl pouze doplňující význam. Obyvatelé vesnice žili v jednoduchých příbytcích ze dřeva a rákosí. Poblíž nich si zřizovali v jámách vystlaných rákosím a rohožemi hlavní zásobárny obilí. Zemřelí byli pochováváni přímo ve vesnici, zpravidla ve skřeně poloze.

Na úroveň dosaženou merimdskou kulturou navázal v pokročilém neolitu vývoj doložený v Omarí v ústí Wádí Hóf, údolí ležícího jv. od Káhiry.

Ve Fajjúmské oáze, asi 100 km jz. od Káhiry, vznikla na březích dnešního jezera Birkít Kárún další neolitická kultura označovaná jako fajjúmská. Její starší stupeň, tzv. Fajjúm A, časově odpovídá pozdní fázi merimdské kultury, ale liší se od ní např. tím, že obilní síla byla soustředěna na jednom místě na okraji vesnice, což pravděpodobně odráží odlišný sociální vývoj. V Merimdě Bení Salámě se prosazoval spíše individuální, ve Fajjúmu spíše kolektivní způsob hospodaření a následně také uspořádání obce.

Velmi významnou roli nejen v jižním Egyptě sehrála pozdně neolitická nakádská kultura nazvaná podle svého naleziště a původního centra Nakády, které leželo v místech, kde tok Nilu tvoří velký oblouk a kde nilské údolí protínají významné cesty směřující ze Západní (Lybijské) do Východní pouště. Odtud vzešly na samém konci pravěku impulsy k vytvoření jednotného staroeg. státu. Pro nakádskou kulturu byla charakteristická malovaná keramika s červenými geometrickými a figurálními vzory na světle okrovém podkladě. Ve větším počtu jsou doloženy i kamenné nádoby vyráběné z břidlice, bazaltu, vápence a dalších druhů kamene, palety – břidlicové tabulky na roztírání lícidel, dokonale opracované pazourkové nože aj. Existují rovněž doklady dálkového obchodu.

V závěrečné fázi jejího vývoje se vliv nakádské kultury rozšířil také na severní část Egypta. Zatím stále převažuje názor, že závěrečné vítězství a podrobení severního Egypta připomínají výjevy zobrazené na břidlicové paletě vládce Narmery. V poslední době je však tento výklad zpochybňován a rovněž nové nálezy z archeol. vykopávek ukazují, že v dosavadních názorech na závěr pravěku, tzv. předdynastickou dobu, a na vznik jednotného staroeg. státu bude třeba mnohé přehodnotit. Např. nové písemné prameny z archaického královského pohřebiště

v Abydu ukazují, že zde bylo pohřbeno nejméně tucet dalších králů, starších než ti, kteří byli dosud známi a patřili k 1. dynastii. Pracovně byla vytvořena tzv. 0. dyn., které se zatím přisuzuje délka vlády okolo dvou až dvou a půl století. Jak velkou část Egypta měla pod svou kontrolou, je zatím jen předmětem úvah, nové archeol. výzkumy však mohou přinést další informace.

ARCHAICKÁ DOBA

V Archaické době vznikl a zformoval se nejstarší eg. stát. Okolnosti tohoto složitého politického, hospodářského a kulturního procesu jsou stále předmětem odborných diskusí. Zcela již byla zavržena kdysi populární teorie o příchodu tzv. dynastické rasy ze západní Asie, která měla stát faraonů založit. Rovněž málo pravděpodobná se jeví teorie, že archaický eg. stát vznikl z konfliktu dvou království – dolnoeg. a hornoeg., a že historické události provázející jeho vznik symbolizovaly mytologický zápas bohů Hora a Sutecha. Teorie totiž není podložena archeol. prameny.

Kromě výše uvedených teorií existuje ještě několik dalších, které jsou více či méně pravděpodobné. Např. podle teorie Wernera Kaisera expandovala původní domácí nakádská kultura postupně na sever, nejprve do středního Egypta a oblasti Fajjúmu a posléze dále na sever.

Michael Hoffmann se přiklání k aplikaci Renfrewovy teorie „řetězové reakce“ (multiplier effect), kdy změna v jednom či více systémech (např. populace, prostředí, technologie, produkce potravin, sociální stratifikace, náboženské představy aj.) vyvolá změny v jednom či více subsystémech dalších. Hoffmann totiž upozorňuje na to, že postupný nárůst populace byl na konci pravěku vystřídán v několika centrech jižního Egypta (Hierakonpolis, Abydos, Nakáda) nárůstem náhlým a prudkým.

Erika Endesfelderová upozorňuje na specifické přírodní prostředí v nilském údolí. V Egyptě, kde byly příznivé podmínky k méně pracné zemědělské výrobě, to umožnilo větší části populace věnovat se řemeslům a obchodu, což mělo za následek zrychlenou stratifikaci společnosti a vznik elit.

Tato a další teorie však postrádají konfrontaci s poznatky z Dolního Egypta, které dosud z valné části chybějí, neboť bažiny a vysoká hladina spodní vody vždy činily archeol. výzkumy velmi obtížnými. Nicméně v poslední době se i v této oblasti výzkumy rozbíhají (např. v Tell el-Faráin) a první výsledky slibují nejedno překvapení.

Ať již se ukáže jako pravdivá některá z těchto či jiných teorií, staří Egyptané spojovali sjednocení Egypta a založení svého státu s legendárním Menim, zakladatelem 1. dyn. eg. králů. Někteří ho dnes ztotožňují s Ahou, jiní s Narmerem. Sjednocení Obou zemí, tzn. jižního (Horního) a severního (Dolního) Egypta, bylo završeno okolo roku 3100 před Kr.

Administrativní centrum sjednocené země bylo přeneseno do nově založeného sídelního města na rozhraní obou částí Egypta. Dostalo název Bílé zdi, zřejmě

podle barvy ohradní zdi královského paláce a pevnosti zároveň. Město, později přejmenované na Mennofer (řec. Memfis), leželo asi 30 km na jih od dnešní Káhiry, na březích Nilu, který v té době tekl asi o 3 km západněji než dnes. Hlavním božstvem uctívaným v novém sídelním městě se stal Ptah. Zkomolený a pořečtěný název Ptahova chrámu, jehož výslovnost zněla v pozdní egyptštině Hikupta, dal posléze jméno celé zemi: Egypt.

Na skalnatém okraji Západní pouště zvedajícím se nad nilským údolím byl nedaleko dnešní Sakkáry založen nový hřbitov pro příslušníky vládnoucí vrstvy. Nižší společenské vrstvy měly své pohřebiště na východním břehu Nilu poblíž dnešního Heluánu. Panovníci, kteří z nového sídelního města vládli Egyptu, však byli nadále pohřbíváni na posvátném hřbitově svých předků v poušti poblíž Abydu v jižním Egyptě. Tato situace se změnila teprve v průběhu 2. dyn.

Již během 1. dyn. se staroeg. stát rozkládal na území od Středozemního moře na severu až po 1. nilský katarakt na jihu. Jeho vliv však sahal zřejmě mnohem dál, jak dokládá skalní reliéf z doby druhého panovníka 1. dyn. Džera objevený na Gabal Šéch Sulémánu u 2. nilského kataraktu. Z dochovaných písemných památek je zřejmé, že Džer podnikl i vojenská tažení na západ proti Libyjcům a na východ proti sinajským beduínům, nepochybně ve snaze dále upevnit eg. stát. Jeho hrobku v Abydu obklopuje 338 menších, tzv. vedlejších hrobů, v nichž byli pohřbeni členové panovnickovy osobní družiny, služebníci a snad i ženy, usmrčení při Džerově pohřbu proto, aby svému pánovi sloužili i na onom světě.

Ještě poměrně vratká vnitřní stabilita Egypta byla narušena na konci 1. dyn., kdy se jednotný stát pravděpodobně rozpadl a vypukly mocenské konflikty.

Ústřední moc v zemi se podařilo obnovit na počátku 2. dyn., jak naznačuje jméno panovníka Hetepsechemueje, které v překladu znamená Obě mocnosti (tzn. ochranná božstva zastupující severní a jižní Egypt) jsou usmířeny. Jednotu se však nepodařilo udržet, nastalo dvojvládí, kdy severní část země byla spravována z Bílých zdí a jižní z Ceneje (zatím jen písemnými prameny doložené město, které velmi pravděpodobně leželo poblíž dnešního Abydu). Rozkol se projevil i v ještě neustálené královské titulatuře. Král Peribsen změnil své Horovo jméno na Sutechovo, ztotožnil se s Horovým odpůrcem, bohem zla a války Sutechem uctívaným v jižním Egyptě, v Ombu v sousedství Nakády.

Svědectví o neklidném období podávají úmyslně zničené soudobé královské památky na pohřebištích v Nakádě, Abydu a Sakkáře. Cílem bylo pravděpodobně zničení hrobů dynastických protivníků, jejich zádušních kultů a jakékoli památky vůbec. Teprve na samém konci 2. dyn. se podařilo panovníkovi Chasechemovi obnovit vládu nad celou zemí. Za doklad znovusjednocení je považována změna panovnickova jména z dosavadního, které znamenalo Mocnost se zjevuje v záři, na Chasechemuej, tzn. Obě mocnosti (tj. Horní a Dolní Egypt, ale zároveň také oba protikladné elementy představované Horem a Sutechem) se zjevují v záři.

Již nejstarší eg. vládci se považovali za bohy žijící na zemi, za pozemské vtělení nejvyššího boha nebes, sokola Hora. Své tzv. Horovo jméno zaznamenávali do ob-

dělníkového *serechu*, stylizovaného průčelí královského paláce či pevnosti. Ještě v průběhu 1. dyn. svou královskou titulaturu rozšířili. Jejich další jméno „Obě paní“ je ztotožňovalo s ochrannými bohyněmi Horního a Dolního Egypta – supicí Nechetou a kobrou Vadzetou. Později a postupně se počet panovníkových jmen ustálil na pěti, přibýlo tzv. trůnní jméno „král Horního a Dolního Egypta“ a jména „Zlatý Hor“ a „Syn Reův“.

Od samého počátku byl staroeg. stát budován na teokratických principech. Byl vyjádřením vůle bohů a byl také středem jimi stvořeného a harmonicky uspořádaného světa. Král, bůh na zemi, se stal zárukou prosperity Egypta a toho, že síly chaosu a zla neztvrdí. Byl zárukou, a to za svého života i po smrti, že dílo bohů nebude zničeno. Mumifikace jeho mrtvého těla a zádušní kult ho proto měly uchovat navždy mezi lidmi. K tomu měla přispět i velká a nezničitelná hrobka.

Doklady o rozdělení země na menší územně-správní jednotky, kraje (řec. *nomy*), existují již na nejstarších písemných památkách. V průběhu 1. dyn. upevňování státní správy dále pokročilo. Napomáhala tomu i tzv. vnitřní kolonizace země – osídlování neobydlených oblastí, zúrodnování půdy a zakládání nových královských statků. Začala registrace prácechopného obyvatelstva, vybírání daní, sledování výše nilských záplav, stavba zavodňovacích kanálů aj. Panovník v těchto nejstarších dobách ještě neměl jedno stálé sídlo, ale se svou družinou postupně, vždy jednou za dva roky, projel celou zemi a vykonával svou vladařskou moc – rozhodoval, soudil, na místě sjednával pořádek a spravedlnost, formou *naturálií* vybíral daně atp.

I když zatím ještě nebyly objeveny hrobky všech králů 2. dyn., zdá se, že tradice dvou královských hřbitovů, jednoho v Abydu a druhého v Sakkáře, pokračovala. Královské hrobky v Abydu navazovaly na dávné náboženské a stavební tradice Horního Egypta. Nadzemní část tvořil nízký písečný rov obehnaný kamennou ohradní zdí a dvě kamenné stély se jménem zemřelého vztyčené před průčelím hrobky. V podzemí byla pohřební komora a sklady, v nichž byla uložena pohřební výbava potřebná k životu na onom světě. Součástí královských hrobů byly také velké cihlové stavby na rozhraní pouště a nilského údolí, nazývané dnes velké ohrady nebo pevnosti, v nichž byl pěstován zádušní kult králů pohřbených hlouběji v poušti.

Naproti tomu hrobky v Sakkáře byly odlišného stavebního typu. Jejich nadzemní část měla tvar *mastaby* (arab. nízká hliněná lavice hranolovitého tvaru). Byla postavena ze sušených cihel, dosahovala výšky několika metrů a vnější stěny s četnými výklenky byly obíleny a pestře zdobeny barevnými vzory napodobujícími rohože. I zde byla v podzemí pohřební komora a sklady pro pohřební výbavu. Součástí sakkárských královských *mastab* někdy bývaly také pohřby lodí, které měly sloužit zemřelému při cestách na onom světě.

Upevnění státní správy během prvních dvou dynastií přispělo významně k rozvoji písemnictví. Nejstarší eg. písemné památky mají kultovní ráz a připomínají epizody z bojů za sjednocení země, obřady spojené se zemědělskými pracemi

a významné náboženské události. Postupem času přibývalo také písemných památek administrativního charakteru, např. nápisů na nádobách, otisků hliněných pečeti z nádob a vaků aj. Z hrobky vysokého úředníka Hemaky ze Sakkáry je doložen nejstarší, byť nepopsaný svitek papyru. I tento náález nepřímo ukazuje, jak vysokého stupně již v té době rozvoj eg. písemnictví dosáhl.

Vztahy k vnějšmu světu byly od samého začátku ovlivněny již zmíněnou koncepcí staroeg. státu. V souladu s ní bylo považováno za zcela přirozené a legitimní rozšiřování řádu garantovaného božským panovníkem do oblastí, v nichž podle představ starých Egyptanů vládł chaos a zlo. Zpočátku směřovaly hlavní výboje na jih do oblasti Núbie a na východě na Sinajský poloostrov.

Se vzdálenějšími oblastmi rozvíjeli Egyptané obchodní styky. Do Palestiny vyváželi své zemědělské produkty a dováželi hlavně výrobky z mědi, i když se jim již během 1. dynastie podařilo dostat pod kontrolu těžbu měděné rudy na Sinaji. Přes Palestinu pak měli kontakty s ještě vzdálenějšími oblastmi západní Asie, jak o tom svědčí některé importované suroviny a výrobky i některé sumerské, resp. elamské výzdobné motivy (okřídlený gryf, splétající se hadi, hrdina spoutávající zvířata, lodi se zdviženou záďí aj.). Náhlý výskyt těchto prvků ve větším rozsahu vedl k již zmíněnému překonanému názoru, že na konci pravěku Egypt ovládli příslušníci vyspělejší západoasijské kultury, tzv. dynastická rasa, a založili jeho nejstarší stát a civilizaci.

STARÁ ŘÍŠE

Zdá se, že klíčovou úlohu na přelomu 2. a počátku 3. dyn. sehrála královna Nimaathap. Podle jednoho názoru byla Chasechemuejovou vedlejší manželkou a spolu se svým potomkem Necerichetem, prvním panovníkem 3. dyn., se měla prosadit pravděpodobně poté, co hlavní královna neporodila následníka trůnu. Podle jiného názoru byla Nimaathap Chasechemuejovou dcerou a matkou Necerichetovou.

3. dyn. zahájila období velkého hospodářského, politického a kulturního vzestupu Egypta. Novodobá historiografie označuje toto období, které zahrnuje 3. až 8. dyn., jako Starou říši.

Až donedávna se za prvního panovníka 3. dyn. považoval Nebka, jehož Horovo jméno bylo Sanacht – panovník, o němž se dochovalo jen málo dokladů. Jedním z nich je nápis s jeho jménem a reliéf zobrazující vítězství nad beduíny, nalezený na skalách ve Wádí Magháře na Sinaji. Kde ale byl tento panovník pohřben, se dosud neví. Dnes je však na základě pečeti nalezených na archaickém královském pohřebišti v Abydu tento král datován až do druhé poloviny 3. dyn. a za skutečného zakladatele 3. dyn. je považován Necerichet, známý spíše pod pozdějším jménem Džoser. Doba jeho asi dvacetileté vlády přinesla Egyptu nebyvalý hospodářský a kulturní rozkvět. Začaly se stavět velké kamenné chrámy, jejichž pozůstatky byly nalezeny například v Gabalénu a Héliopoli. Také on zanechal na skalách Wádí Magháry podobný reliéf jako Sanacht. Zdá se, že spíše než o historický doklad bojů s beduíny šlo o magický obraz, který měl zabránit nájezdům divokých

kočovníků na eg. výpravy, které do těchto míst směřovaly k nalezištím tyrkysu a měděné rudy.

Na opačném konci Egypta, na skále na ostrůvku Sáhel u 1. nilského kataraktu u Asuánu byla objevena tzv. Stéla hladu. Ukázalo se, že nápis byl úmyslně z propagačních důvodů antedatován do Džoserovy doby. Napsali ho v Ptolemaiovské době kněží z nedalekého elefantinského chrámu boha Chnuma, vládce nilských pramenů, ve snaze získat větší podíl na daních.

Džoserovo jméno navždy proslavila jeho hrobka, Stupňovitá pyramida v Sakáře. Šlo vlastně o panovníkovu posmrtnou rezidenci, o celý komplex staveb pohřebního a kultovního charakteru. Stupňovitá pyramida je ze všech eg. pyramid nejstarší a její stavba pravděpodobně souvisela s počátky slunečního kultu. Dodnes není zcela jasné, zda jejímu vzniku předcházela nahodilý nápad stavitele navržit na sebe několik postupně se zmenšujících mastab, aby stavbu bylo vidět i z nedalekého, ale níže položeného nilského údolí, nebo měla představovat monumentální schodiště, po němž by panovníkova duše mohla vystoupit na nebesa. Za architekta Stupňovité pyramidy je považován Imhotep, pravděpodobně Džoserův syn.

Předpokládá se, že komplex napodoboval Džoserovu pozemskou rezidenci, která byla zřejmě postavena z lehkých stavebních materiálů – sušených cihel, dřeva, rákosí, rohoží aj. Panovníkův pohřební komplex měl trvat věčně, proto byl vybudován z kamene, především vápence. Vlastnostem nového materiálu se vžité formy architektury ale ještě nedokázaly přizpůsobit, změna byla příliš náhlá. Výsledkem je v mnoha ohledech bizarní dílo nejstarší monumentální kamenné architektury na světě. Je zároveň velmi názorným dokladem nebývalého hospodářského a politického rozmachu Egypta, úspěchů dosažených v astronomii, zeměměřičství, stavebnictví, matematice, řemeslech a v neposlední řadě i organizaci pracovních sil.

Za Džoserovu symbolickou hrobku v jižní části země byla dříve považována obrovská cihlová mastaba u Bét Challáfu. Dnes je připisována některému z vysokých úředníků, kteří v Džoserově době tuto oblast spravovali.

Džoserův nástupce Sechemchet si začal v sousedství Stupňovité pyramidy budovat podobný hrobový komplex jako jeho předchůdce. Vládl však jen krátce a svou hrobku nedokončil. V podzemní pohřební komoře pod jeho nedokončenou pyramidou byl objeven zapečetěný alabastrový sarkofág, na němž ještě ležela uschlá původní pohřební kytice. Sarkofág však byl prázdný. Tento nález patří mezi dosud nezodpovězené otázky eg. archeologie. Mezi několik málo památek, které se z doby Sechemchetovy dochovaly, patří skalní nápis, který nechal vytesat ve Wádí Magháře na Sinaji.

Zbývající období do konce 3. dyn. je málo přehledné. Zřejmě došlo k určitému oslabení vládnoucího rodu. V kratším sledu se vystřídalo několik panovníků, z nichž vystupují jasněji zejména dva, Chaba a Hunej. Chabovi, jehož jméno je známo např. z hlíněných pečeti nalezených v Hierakonpoli, je připisována nedokonče-

ná stupňovitá pyramida (tzv. Vrstvená) v Záwijit el-Arjánu, jen několik kilometrů severně od Sakkáry.

Hunejova vláda 3. dyn. uzavírá. Do této doby spadá pravděpodobně založení pevnosti na Elefantině, ostrůvku na 1. nilském kataraktu u Asuánu, kudy probíhala jižní hranice Egypta. Hunej byl první, kdo začal psát jedno ze svých jmen, tzv. trůnní, v kartuši, oválu symbolizujícím nekonečnost a zároveň také neomezenost autority faraona (zkomolené pozdější označení eg. panovníka podle názvu jeho sídla *per-aa*, Velký dům, tzn. královský palác). Někdy bývá Hunejovi mylně připisována počáteční, stupňovitá fáze pyramidy v Médúmu. Dnes je však bezpečně prokázáno, že ji od samého počátku dal stavět první panovník 4. dyn. Snofru.

Do Hunejovy doby se datuje i hrobka vysokého státního úředníka Mecena objevená v Sakkáře. Biografické nápisy na jejích stěnách obsahují velmi cenné historické údaje. Vedle běžných informací o postavení majitele hrobky se dovidáme také o jeho majetkových poměrech, např. to, že část svého majetku zdědil po otci, část ještě přikoupil a nakonec vlastnil asi 60 ha zemědělské půdy – polí, zahrad, vinic, ovocných sadů atd. To je doklad hlubokých hospodářských a sociálních změn, k nimž v Egyptě v průběhu 3. dyn. došlo. Původně byl pouze faraon jediným vlastníkem celé země, všech polí a zahrad, vod, dolů a lomů, ale i dobytka aj. Byl zároveň i neomezeným vládcem všech lidí. Na konci 3. dyn., jak dokládá Mecenův nápis, však mohl už i člověk nekrálovského původu vlastnit velký majetek a ten dokonce legálně nabýt koupí.

Panovníci 4. dyn. dovedli státní dogma starého Egypta k nejvyššímu naplnění. Vytvořili přísně centralistický – někdy ne zcela přesně nazývaný také orientálně-despotický nebo teokratický – stát v takové podobě, v jaké se to už žádnému z jejich nástupců nepodařilo. Na vrcholu tehdejší společnosti, jejíž uspořádání bývá někdy obrazně přirovnáváno k pyramidě, stál faraon, bůh, zdroj veškeré moci ve státě a záruka štěstí a prosperity všech obyvatel Egypta. Svým nejbližším příbuzným svěřil faraon nejvyšší úřady jak ve státní správě, tak v náboženských kultech. Tato malá vládnoucí skupina řídila stát prostřednictvím stále četnějšího nižšího úřednictva. Ve státním, nikoli soukromém vlastnictví byl obchod i řemesla. Nejpočetnější a nejnižší postavená společenská vrstva, venkovské zemědělské obyvatelstvo, byla v poddanském postavení.

Podle pozdější tradice byl Snofru, Hunejův přímý potomek, považován za velkého a dobrotivého vládce. Možná k tomu přispělo i jeho jméno, které obsahuje slovo „dobrý“, možná i neobyčejné stavební památky, které po sobě zanechal. Vedle pyramidy v Médúmu to byly ještě dvě velké pyramidy v Dahšúru, Lomená a Červená. V průběhu stavby Lomené pyramidy došlo v důsledku nepevného podloží k narušení statiky a změně stavebního plánu, odtud její zvláštní tvar. Pyramida byla sice dokončena, Snofru si však nechal vybudovat ještě jednu, Červenou, a v té byl nakonec také pohřben. Jak ukázaly nejnovější archeol. výzkumy, Snofru má na kontě ještě jednu, byť malou pyramidu. Stojí na skalnatém pahorku v Síle, na východním okraji Fajjúmské oázy, a měla pravděpodobně pouze symbolický

význam. Snofru tedy nechal postavit celkem čtyři pyramidy o souhrnném objemu zhruba 3,7 milionu m³ kamene, a stal se tak největším stavitelem pyramid v dějinách Egypta.

Stavba pyramid byla pouze vnějším výrazem konsolidace vnitropolitických poměrů a hospodářského rozmachu Egypta, k nimž došlo za Snofruovy vlády po určitém oslabení státu během 2. poloviny 3. dyn. Písemné doklady o těžbě surovin i v dost obtížně přístupných oblastech Núbie a Sinaje a obchodních kontaktech s oblastí Levanty do tohoto obrazu plně zapadají.

Mladší syn Snofrua a jeho hlavní manželky, královny Hetepheres I., známý spíše pod svým zkráceným jménem Chufu (plným jménem Chnemchufu), se ujal vlády zřejmě poté, co jeden z jeho starších bratrů, následník trůnu, předčasně zemřel. Chufu přenesl svou rezidenci ještě dál na sever, k dnešní Gíze, a pokračoval v politice upevňování ústřední moci a budování silného státu.

Z panovníkových válečných tažení do Núbie a Lybie plynula do státní pokladny bohatá kořist. Mezi pozoruhodné stavby z této doby patří zatím nejstarší údolní přehrada známá ze starého Egypta, která se nachází ve Wádí Gráví v horách východně od Heluánu.

Především je ale Chufu znám jako stavitel Velké pyramidy v Gíze. Místo pro svou monumentální hrobku, největší pyramidu, jaká kdy byla postavena, si zvolil na plošině skalního výběžku Libyjské pouště nad nynějším západním předměstím Káhiry. Chufuova pyramida není obdivuhodná jen pro svou velikost (původně byla vysoká 146,6 m; celkový objem stavby pak představuje asi 2,6 milionu m³ zdiva), ale také pro složitost a originalitu plánu komor a chodeb, které se nacházejí částečně v podzemí a částečně ve hmotě pyramidy. Zejména tzv. Velká galerie a Králova komora jsou vrcholnými díly staroeg. architektury. K pyramidě přiléhal ještě celý soubor dalších staveb, mezi něž patřil údolní chrám, vzestupná cesta, zádušní chrám na východním úpatí pyramidy, tři malé pyramidy Chufuových královen východně od panovníkovy pyramidy a konečně pět velkých pohřebních lodí uložených v jamách před východní a jižní stěnou Velké pyramidy.

V okolí byl založen velký hřbitov pro členy královské rodiny a vysoké státní úředníky. Hrobky typu mastaby stály v pravidelných řadách a byly od sebe navzájem odděleny úzkými uličkami. Uspořádání hrobů výstižně odráželo celkový obraz tehdejší společnosti. Pobývat ve stínu panovníka za života i po smrti bylo největším přáním těch nejvýše postavených osobností v zemi.

Na dlouhodobé zajištění posmrtného kultu byly vyčleněny výnosy z tzv. zádušních statků, které jako projev své přízně poskytl majiteli hrobky panovník. Na jeho přízni také závisela sama stavba hrobky, přidělením místa na pohřebišti počínaje a souhlasem s použitím kamene z „panovníkových“ lomů konče. Stavbami obrovských pyramid a velkých hřbitovů v jejich okolí i zakládáním zádušních kultů se však rozsáhle vyčerpávaly materiální a pracovní zdroje Egypta, což se posléze stalo jednou z příčin narůstajících hospodářských a společenských potíží právě v době, kdy se zdálo, že velikost a sláva země vrcholí. Nečekaná smrt korun-

ního prince Kauaba, nejstaršího Chufuova syna, pravděpodobně vedla ve svých bezprostředních důsledcích k určitému oslabení královské rodiny a dlouhodobě přispěla k postupnému úpadku a nakonec zániku 4. dynastie.

Chufuův nástupce Radžedef, který se k moci dostal zřejmě mimo legitimní posloupnost, vládl jen krátce a byl snad stoupencem tehdy se rozmáhajícího slunečního kultu. Pyramidu si nepostavil v Gíze, ale několik kilometrů severněji poblíž dnešní vesnice Abú Rawáš. Stavba zůstala nedokončena. Údajné úmyslné poškození Radžedefova hrobového komplexu, k němuž mělo dojít za vlády Chufuova mladšího syna Rachefa, bylo dříve považováno za doklad konfliktu uvnitř královské rodiny. Dnes se však soudí, že komplex byl poškozen až mnohem později.

Rachef se pravděpodobně před svým nástupem na trůn jmenoval Chufuchaf a byla pro něj připravena jedna z velkých hrobek před Velkou pyramidou v Gíze. Zdá se, že v jeho osobě se vrátila k moci hlavní větev královského rodu, vliv slunečního kultu však nadále rostl.

Rachefovi patří pyramida, která při pohledu z dálky na gízském pohřebišti vypadá jako nejvyšší, ale původně byla asi o 3 m nižší než Chufuova. Oč jednodušší byla substruktura, o to originálnější a velkorysejší byla koncepce celého komplexu, zejména údolního a zádušního chrámu, a také Sfingy, která byla jeho součástí. Sfinga, kolosální socha lva s lidskou hlavou, byla ochranným božstvem, které symbolicky hlídalo vstup do celé podsvětní říše. Později byla uctívána jako sluneční božstvo Hor na obzoru. Údolní chrám Rachefova komplexu je považován za jeden z mezníků ve vývoji staroeg. architektury. Právě odtud pochází slavná dioritová socha (nyní v Egyptském muzeu v Káhiře) na trůnu sedícího Rachefa, jehož hlavu zezadu chrání svými rozepjatými křídly sokolů bůh Hor.

Pravděpodobně posledním legitimním panovníkem dyn. založené Snofruem a také posledním, kdo si dal postavit svou pyramidu na pohřebišti v Gíze, byl Rachefův syn Menkaure. Jeho hrobka je ze všech tří gízských královských pyramid nejmenší. Během archeol. vykopávek v údolním chrámu Menkaureova pyramidového komplexu bylo objeveno větší množství vzácných královských soch uložených v současnosti v muzeích v Káhiře a Bostonu. Nejslavnější z nich jsou tzv. Menkaureovy triády z černozeleňé břidlice znázorňující panovníka v doprovodu bohyně Hathory a jednoho z hlavních božstev některého z eg. kralů.

Po Menkaureově smrti došlo k vážné dynastické krizi, která pravděpodobně souvisela se smrtí jeho syna a legitimního následníka trůnu Chuenrea. Na trůn nastoupil Šepseskaf, snad Menkaureův syn s jednou z vedlejších královských manželek. Ten dokončil stavbu Menkaureova pyramidového komplexu, ale sám si postavil hrobku na odlehklém místě v jižní Sakkáře, avšak blízko dahšúrských pyramid zakladatele 4. dyn. Snofrua. Dnes je známa pod arabským jménem Mastabat faraún, Faraonova lavice, protože neměla podobu pyramidy, ale její tvar velkého sarkofágu připomínal mastabu. Velmi skromné rozměry Šepseskafovy hrobky jen dokreslují postupný úpadek hospodářské a politické moci panovníka, k němuž v závěru 4. dyn. došlo. Tvar hrobky bývá někdy považován za projev

Šepseskafova odporu proti růstu politické moci kněžstva slunečního kultu, neboť pyramida byla úzce spjata právě s ním.

Zánik 4. a nástup 5. dyn. je jedním z nejspletitějších genealogických a historických problémů celé Staré říše. V této zatím málo přehledné době se hrála významnou úlohu královna Chentkaus I., pravděpodobně Menkaureova dcera, jejíž ojedinelá, dvoustupňová hrobka leží poblíž Menkaureova údolního chrámu. Mnohé nasvědčuje tomu, že v situaci, kdy hlavní větev královského rodu vymřela po meči, to byla právě ona, královská matka (regentka ?), kdo se stal spojovacím článkem mezi starým Snofruovým rodem a slunečními králi, jak dnes někdy bývají králové 5. dyn. nazýváni. Královna byla nositelkou v dějinách starého Egypta mimořádného titulu. Lze ho přeložit dvěma způsoby, gramaticky správnými, významově však zcela odlišnými: „matka dvou králů Horního a Dolního Egypta“, nebo „matka krále Horního a Dolního Egypta a král Horního a Dolního Egypta“.

Nové světlo, avšak zároveň také nové otázky do málo přehledné situace vnesl objev hrobky stejnojmenné královny a nositelky téhož jedinečného titulu v Abúsíru. Chentkaus II., manželka třetího panovníka 5. dyn. Neferirkarea a matka dvou dalších faraonů, Raneferefa a Niuserre, žila o jednu až dvě generace později. Byla rovněž nositelkou zmíněného mimořádného titulu (kromě Chentkaus I. a II. tento titul již žádná královna neměla) a zdá se, že vahou své autority podpořila nárok svého mladšího syna Niuserre na trůn. Tento objev dále napovídá, že první varianta interpretace titulu, „matka dvou králů Horního a Dolního Egypta“, je pravděpodobnější.

Jádrem problému byl pravděpodobně v obou případech spor dvou soupeřících větví královského rodu, k němuž došlo jak v době Chentkaus I., tak i Chentkaus II. Tato mimořádná historická situace fascinovala staré Egyptany ještě dlouho poté. Chentkaus, spojující v sobě rysy obou královských matek, nakonec pravděpodobně vstoupila do staroeg. literatury a stala se hrdinkou povídky o božském zrození králů 5. dyn. Povídka je zaznamenána na tzv. papyru Westcar, který je o tisíciletí mladší než doba, do níž je situována. Podle ní byla matkou slunečních králů Rudžedžet (podle některých názorů jde o pseudonym, za nímž se skrývá Chentkaus I. nebo II., popř. obě dvě), manželka kněze slunečního kultu, a otcem samotný sluneční bůh Re.

Povídka z Westcarova papyru je sice pěkná, ale původ a okolnosti vzniku 5. dyn. nevysvětluje. První král této dynastie Veserkaf byl možná dalším z Menkaureových synů s vedlejší královnou, možná Šepseskafovým synem. Zdá se, že sluneční kult za jeho vlády vrcholil a právě v té době se také titul „Syn Reův“ stal nedílnou součástí královské titulatury. Veserkaf založil i první sluneční chrám přímo na memfidské nekropoli, na tehdy odlehlém místě u dnešní vesnice Abúsír a nazval ho Reova sídelní pevnost Nechen. Podobné chrámy, které se staly důležitou součástí nejen slunečního, ale také královského zádušního kultu, postavilo pak ještě pět panovníků 5. dyn., zatím však jen dva z nich, Veserkafův a Niuserreův, se podařilo objevit.

Veserkaf nezanedbával ani kultu dalších božstev, jak ukazuje např. nápis v hrobce Nikaancha, jednoho z kněží bohyně Hathory, v Tahně ve středním Egyptě. Podnikl vojenské tažení do Nubie a nález kamenné nádoby s jeho jménem na ostrově Kythéře v Egejském moři svědčí o obchodních kontaktech Egypta s touto vzdálenou oblastí.

Snad z politických důvodů zvolil Veserkaf pro svou nevelkou pyramidu a pro ještě menší pyramidu své manželky Neferhetepes místo těsně u severovýchodního nároží Džoserova komplexu v Sakkáře.

Sahure, Veserkafův syn a nástupce, vládl déle, ale jak v domácí, tak i v zahraniční politice svého předchůdce následoval. Z dochovaných písemných památek je zřejmé, že za jeho vlády se těžila měděná ruda a tyrkys ve Wádí Magháře na Sinaji, diorit v lomech u Abú Simbelu, cedrové dřevo se dováželo z Byblu a pro exotické jižní produkty byla dokonce vyslána výprava do vzdálené tajemné země Punt, která pravděpodobně ležela na pobřeží dnešního Somálska.

Svou hrobku nechal Sahure postavit v sousedství Veserkafova slunečního chrámu v Abúsíru, kde pak vznikla nová královská nekropole. Jeho pyramidový komplex je mezníkem ve vývoji staroeg. královské hrobky. Ne už hmota, ale vyvážení proporcí, barevný soulad různých druhů kamene a skvělá reliéfní výzdoba vytvářejí mimořádně působivý celek.

Sahureův sluneční chrám Reovo pole se dosud nepodařilo najít.

Jak ukazují nápisy a scény objevené nedávno na blocích ze vzestupné cesty k Sahureově pyramidě, se panovníkovi a jeho manželce Meretnebtej velmi pravděpodobně narodila dvojčata, dva synové, z nichž ten, který přišel na svět první, dostal jméno Ranefer a posléze nastoupil na trůn jako Neferirkare. Druhé z dvojčat dostalo jméno Necerirenre.

Během Neferirkareovy vlády se dále zvyšoval počet úřednictva a kněžstva a moc panovníka postupně slábla, i když stále zůstával bohem na zemi. O jeho autoritě výmluvně svědčí nápis z hrobky Ptahšepsese, velekněze boha Ptaha z Memfidy. Neferirkare mu prokázal mimořádnou poctu: směl políbit panovníkovu nohu.

Pyramidu pro sebe a menší pro svou manželku Chentkaus II. dal Neferirkare postavit rovněž v Abúsíru. Během své vlády však ani jednu nedokončil. To se podařilo, byť v případě jeho komplexu jen zčásti, teprve jeho nástupcům. Zlomky papyrů z archivu Neferirkareova pyramidového chrámu, objevené vykradači hrobů koncem minulého století, umožnily nahlédnout do organizace královských zádušních kultů i do složitých hospodářských, administrativních a náboženských poměrů té doby.

Zdá se, že na rozdíl od pyramidy svůj sluneční chrám Oblíbené místo Reovo Neferirkare dokončil. Nalézt se ho zatím nepodařilo, ale podle soudobých písemných památek byl ze všech slunečních chrámů postavených králi 5. dyn. největší.

Raneferef, nejstarší syn Neferirkarea a Chentkaus II., vládl jen velmi krátce, a tak stavbu své pyramidy v Abúsíru stačil sotva zahájit. Dokončil ji, po změně jejího plánu na mastabu, spolu se zádušním chrámem až jeho nástupce a pravdě-

podobně mladší bratr Niuserre. Právě v Raneferefově cihlovém zádušním chrámu se podařilo nalézt celou řadu významných památek, mezi něž patří mj. další papyrový archiv a soubor vzácných kamenných soch panovníka.

Existence Raneferefova slunečního chrámu Reův obětní oltář je doložena nápisem z hrobky významného úředníka Ceje, představeného pyramid a slunečních chrámů několika králů 5. dyn. Najít se ho však dosud nepodařilo.

Mnohé nasvědčuje tomu, že po Raneferefově smrti propukly spory uvnitř královské rodiny. Snad právě tehdy krátce vládl panovník nejasného původu Šepeskare (skrývá se pod tímto jménem druhé ze Sahureových dvojčat Necerirenre?). Situace se stabilizovala teprve poté, co se vlády ujal Neferirkareův mladší syn Niuserre. Legimitu jeho cesty k moci zřejmě zajistila královská matka – regentka Chentkaus II. a někteří významní úředníci a dvořané, mezi nimi i kadeřník Ptahšepes, kterému se pak dostalo vpravdě královské odměny: stal se vezírem, Niuserreovým zetěm a mohl si postavit v sousedství panovníkovy pyramidy monumentální mastabu, zatím největší hrobku svého druhu známou ze Staré říše.

I Niuserre si postavil pyramidový komplex v Abúsíru. Od ostatních, které zde byly vybudovány, se svým plánem poněkud liší. Niuserre musel dokončit tři rozestavěné komplexy svého otce, matky a staršího bratra. Pro svou vlastní pyramidu už neměl dost místa, a tak zvláštní plán jeho pyramidového komplexu je výslednicí optimálního řešení dané situace.

Niuserreův sluneční chrám Potěšení Reovo v Abú Ghurábu u severního okraje abúsírské nekropole je vedle Veserkafova zatím jediný, který se podařilo objevit.

Niuserreův nástupce nejasného původu Menkauhor vládl krátce. Zanechal skalní nápis ve Wádí Magháře a byl z králů 5. dyn. poslední, kdo nechal postavit sluneční chrám zvaný Reův obzor. Ani chrám, ani Menkauhorovu pyramidu se zatím nepodařilo objevit.

Džedkare, zvaný také Isesi, vládl na rozdíl od svého předchůdce snad až čtyři desítky let. Ve snaze upevnit královskou moc a zlepšit správu země založil úřad správce Horního Egypta se sídlem v Abydu. Provedl také reorganizaci královských zádušních kultů na nekropoli v Abúsíru, ale sám se rozhodl postavit pyramidu pro sebe a menší pro svou manželku v jižní Sakkáře. Někteří méně významní členové jeho rodiny však v Abúsíru ještě pohřbeni byli.

Za Džedkareovy vlády došlo k důležitým změnám i v oblasti náboženství a zádušního kultu. Zdá se, že sluneční náboženství začalo ztrácet na významu a do popředí se dostal kult boha mrtvých a symbolu věčného koloběhu života a smrti Usira. Došlo k dalšímu zlidovění zádušního kultu, výsad vyhrazených kdysi jen panovníkovi a nejvyšším hodnostářům v zemi se zmocňovaly nižší vrstvy společnosti.

Vzhledem ke změnám v náboženských představách a možná i z důvodů ekonomických upustil Džedkare od stavby slunečního chrámu. Podobně pak učinili i jeho nástupci.

Za Džedkareovy vlády byly vyslány obchodní výpravy do Byblu a Puntu, odkud byl panovníkovi dokonce přivezen k obveselení trpaslík – tanečník. Charakter

výpravy do Núbie a snad i jiných zemí ukazuje scéna dobývání asijské pevnosti dochovaná v hrobce velmože Inteje v Dešáše ve středním Egyptě.

Z Džedkareovy doby pravděpodobně pochází významné literární dílo – *Kniha moudrých rad do života*, didaktický spis, jehož autorem byl zřejmě panovníkův vezír Ptahhotep. Cílem spisu byla výchova člověka, především však úředníka, v naprostém souladu se staroeg. názorem na svět a potřebami státu, jehož řád byl dán bohy a udržován faraonem – bohem na zemi. Ptahhotepova nauka je ale zároveň jedinečným dokladem toho, jak vysoko si staří Egyptané cenili krásy a moci slova.

Během tři desítky let trvající vlády Džedkareova nástupce Venise se dále prohloubily dosavadní dlouhodobé tendence – oslabování moci panovníka, nárůst počtu úředníků a kněží a zhoršování hospodářské situace v zemi. Na vzrůstající neklid na jižní hranici země se dá nepřímo usuzovat z písemných dokladů, podle nichž Venis navštívil Elefantinu, aby se zde setkal s núbijskými náčelníky. Do Venisovy doby bývá také datován vznik významného náboženského díla dochovaného jen v pozdějším přepisu, tzv. Memfidské nauky, synkretického učení o stvoření světa bohem Ptahem.

Venisova pyramida, postavená v Sakkáře mezi Džoserovým a Sechemchetovým komplexem, byla sice nejmenší z pyramid králů 5. dyn., přesto je významným mezníkem v eg. dějinách. Byla totiž první, ve které se na stěnách podzemních komor objevily náboženské nápisy vztahující se k panovníkovu životu na onom světě, tzv. Texty pyramid. Setkáváme se s nimi od této doby v pyramidách králů a také některých královen až do konce Staré říše.

Během Venisovy vlády nedošlo k žádným významným událostem, které by opravňovaly předěl mezi dynastiemi, a tak vysvětlením vzniku nové 6. dyn. může být snad to, že její zakladatel Teti nebyl Venisovým synem, ale pouze zetěm. Tetiho Horovo jméno Ten, jenž usmiřuje obě země však nepřímo naznačuje, že situace v zemi přece jen zcela stabilizovaná nebyla.

Pyramidový komplex si Teti nechal postavit v severní Sakkáře. V sousedství se nacházejí také hrobky jeho dvou manželek a významných hodnostářů, např. vezírů Mereruky, Kagemniho, Anchmahora aj.

Podle pozdější pověsti měl Teti zahynout násilným způsobem, stát se obětí atentátu. Zatím nejasná je úloha, kterou v té době sehrál jen krátce vládnoucí panovník Veserkare. K moci se však nakonec dostal, možná s pomocí královské matky Iputy I., Tetiho syn Pepi I. Ten se snažil čelit dalšímu zeslabování královské moci prostřednictvím osobních vztahů se silící a stále více se osamostatňující provinční šlechtou. Oženil se postupně se dvěma dcerami vlivného velmože Chuje z Abydu. Ve snaze zabezpečit kontinuitu následnictví trůnu ustanovil pravděpodobně již za svého života svého staršího syna Merenrea spoluvládce (jde o nejstarší doklad koregence v eg. dějinách). O nestabilních poměrech v zemi svědčí nepřímo neúspěšné spiknutí proti panovníkovi, které proti němu zosnovala jedna z královen. Vyšetřováním případu byl pověřen soudce Veni, pozdější velitel vojenského tažení do Palestiny.

Pyramidový komplex Pepiho I., jehož součástí je i několik malých pyramid panovníkových manželek, se jmenoval Menneferpepi – Trvalá je krása Pepiho – a dal nové jméno hlavnímu městu, jehož administrativní centrum v té době pravděpodobně leželo nedaleko. Ze zkráceného Mennefer vzniklo řecké jméno města Memfis.

Merenre zemřel velmi mlád a po jeho smrti se skutečná moc ocitla v rukou Anchesenmerire II., matky Pepiho II., který byl dalším, avšak ještě nezletilým synem Pepiho I. Pepi II. nakonec vládl velmi dlouho, nejdéle ze všech eg. faraonů, 94 let (podle jiného názoru „pouhých“ 64 let).

Ani výpravy elefantinských nomarchů do Núbie, ani některé další zahraničně-politické iniciativy a administrativní kroky Pepiho II. nedokázaly zastavit zrychlující se úpadek ústřední moci ve státě. Panovníkova dlouhá, pokročilým věkem poznamenaná vláda k tomu snad i přispěla.

Pyramidový komplex Pepiho II. v jižní Sakkáře, jehož součástí jsou i tři malé pyramidy panovníkových manželek, je poslední velkou královskou hrobkou ze Staré říše. Pro stavitele pyramid králů z počátku Střední říše se právě tento komplex stal vyhledávaným zdrojem inspirace.

1. PŘECHODNÁ DOBA

Z některých nepřímých dokladů se zdá, že po smrti Pepiho II. došlo ke sporům o trůn. Legitimní následník trůnu zemřel možná dříve než jeho otec, nebo byl přestárlý, což obojí vedlo ke zvýšení počtu uchazečů o trůn. Nakonec na něj dosedla žena, Neitokret, zřejmě proto, že nebyl žádný mužský uchazeč, jenž by byl pro všechny přijatelný nebo který by se dokázal energicky prosadit. Po zániku 6. dyn. se pak v rychlém sledu vystřídal několik nevýznamných králů či spíš usurpátorů trůnu. Ptolemaiovský historik Manéthó označil 7. dyn. za bezvládlí trvající 70 dní.

Rozklad státu způsobený zhroutením ústřední vlády byl vyvrcholením vleklé krize. Jednou z jejích příčin byla dlouhodobá exploatace velkých materiálních zdrojů a lidského potenciálu při budování obrovských pyramid a hrobek a udržování nákladných zádušních kultů. Redistribuční systém, který původně spočíval v soustředění moci a zdrojů v jediném centru kolem faraona, začal postupně paralyzovat sám sebe. Faraon, který byl původně ideologicky a právně vlastníkem všech zdrojů země včetně pracovní síly obyvatel, musel „ze svého“ vydávat stále větší prostředky nejen na rozvoj hospodářství a správu země, ale také na budování královských a zpočátku také soukromých hrobek a pěstování zádušních kultů. Ústřední moc v zemi hospodářsky dále oslaboval i poskytováním výsad chrámům. Státní rozpočet však zatěžovaly ještě jiné okolnosti.

K rozpadu systému přispěl další z nedílných rysů přísně centralizovaného státu, neúměrný nárůst počtu úřednictva, který postupně vedl k nefunkčnosti státní správy.

Slábnutí mocenského centra ve státě provázel opačný vývoj v jednotlivých provinciích. Zde se správní, hospodářská i vojenská moc začala soustřeďovat v rukou

správců krajů. Přispívala k tomu i určitá specifika staroeg. státu. Ten např. v té době ještě neměl stálou armádu, v jejímž čele by stál faraon nebo korunnní princ. Pokud bylo třeba, svolávala se místní hotovost. V čele vojenských výprav pak stáli pověřeni úředníci, zejména správcové krajů, kteří tohoto postavení využívali k dalšímu upevňování své moci.

Dalším z faktorů, který možná přispěl k hospodářským nesnázím staroeg. státu na konci Staré říše, byly zhoršující se klimatické poměry. Zhruba v polovině 3. tisíciletí před Kr. začala doznívat vlhká fáze, tzv. neolitický subpluviál, která předtím dlouhodobě pozitivně ovlivňovala přírodní podmínky v celé sv. Africe. Výrazně ubylo dešťových srážek a rychle se prosadilo horké a suché podnebí. Z polopouštních oblastí se staly pouště, ubývalo pastvin, pole na okraji pouště se stále víc zanášela pískem, lidé i zvířata se stahovali k vodním zdrojům.

O poměrech, které v Egyptě zavládly po pádu Staré říše, se dovídáme z celé řady pramenů. Zvláště cenné jsou nápisy v některých soukromých hrobkách. Patří mezi ně i nápisy z hrobky správce kábského kraje Anchtifeje v Muallu. Anchtifej v nich líčí bídu a hlad, které v té době zachvátily Egypt, i své zásluhy o zlepšení údělu lidí v jeho kraji. Zmiňuje i válku, která tehdy vypukla.

Rozvrat státu a společnosti na konci Staré říše našel svůj ohlas i v literatuře, v dílech, která s odstupem času na prožité události reagovala. Ve slavném *Napomenutí egyptského mudrce* jsou velmi dramaticky vylíčeny poměry v zemi, která se „obrátila jak na hrnčířském kruhu, loupí se a drancuje, král byl svržen chudinou, lidé umírají hlady a Egypt se stal kořistí Asijců“. Podobně jsou poměry líčeny i v *Naučení pro krále Merikarea, Nefertejově proroctví* a dalších dílech.

Egypt se znovu rozpadl na dvě znepřátelené části, severní a jižní. Zpočátku mělo navrch severní království, jehož centrem se stal Henennisut, řecky Hérakleopolis Magna, ve středním Egyptě. Moc severních králů, kteří se často jmenovali Chetey a vzešli z místních nomarchů, zasahovala až do asjútského kraje v Horním Egyptě. Hérakleopolští králové tvoří 9. a 10. dynastii. Paralelně s nimi vládli z Vesetu (řecky Théby) v jižní části země králové 11. dyn. vzeší z thébských nomarchů. Za vlády thébského krále Antefa II. začalo nabývat vrchu jižní království, i když se severní králové pokoušeli vytvořit strategickou koalici s núbijskými náčelníky, kteří využili oslabení Egypta a osamostatnili se. Po vítězství nad asjútským nomarchou, spojencem severního království, se otevřela cesta ke znovusjednocení země. Podařilo se to Mentuhotepovi II., synovi Antefa III.

STŘEDNÍ ŘÍŠE

První panovník Střední říše Mentuhotep II. Nebhepetre opět sjednotil zemi a zajistil její hranice. Sídlním městem nadále zůstávaly hornoe. Théby, které se staly významným náboženským centrem. Mentuhotep II. podnikl úspěšná válečná tažení do Nubie a rovněž obnovil pravidelné obchodní spojení s Byblem, odkud se dováželo cedrové dřevo na stavbu lodí.

Za vlády jeho syna a nástupce Mentuhotepa III. Sanchkarea se politická a hospodářská situace v zemi dále stabilizovala. Po dlouhé době byla opět vyslána výprava do Puntu. Jak se tehdy v Egyptě žilo, výstižně ilustrují dřevěné modely domů, zahrad, sýpek, stád dobytka, lodí s posádkami a řemeslnických dílen, nalezené ve skalní hrobce kancléře Meketrea.

Po smrti Mentuhotepa III. zřejmě opět vypukly nepokoje. Na trůn se však přes-to prosadil jeho legitimní nástupce Mentuhotep IV. Nebtauire. Víme o něm, že vyslal do lomů ve Wádí Hammámátu velkou výpravu, která mu odtud měla přivést sarkofág. Vedl ji vezír Amenemhet, který sice nebyl královského rodu, ale právě on měl později zachránit Egypt před hrozícím rozpadem. S pomocí některých nomarchů převzal v roce 1991 před Kr. vládu a založil novou, 12. dynastii.

Energickému Amenemhetovi I. a jeho nástupcům se podařilo vybudovat silný centralizovaný stát a přivést Egypt k druhému období velkého rozkvětu. Hned na počátku své vlády založil Amenemhet I. nové hlavní město Amenemhetictaej, Amenemhet se zmocnil obou zemí, ve zkrácené podobě Ictaej. Město leželo poblíž dnešního Lištu při vstupu do Fajjúmské oázy. Théby sice nadále zůstaly střediskem kultu boha Amona, ale během 12. dyn. postupně ztrácely politický význam. Do popředí se opět dostaly Memfis a Héliopolis.

Na severu země začal Amenemhet I. se stavbou rozsáhlého systému pohraničních pevností, zvaného Vládcovy zdi, který měl zajistit bezpečný přístup k nalezištím mědi a tyrkysu na Sinaji a bránit pronikání Asijců do Egypta. Podnikl rovněž četná válečná tažení proti libyjským kmenům a Núbii a také zde začal se stavbou pevností (Buhén, Samna), které měly kontrolovat Dolní Núbii (zemi Vauat) a umožnit přístup k místním lomům a zlatým dolům.

O způsobu, jakým takové akce probíhaly, svědčí nápis vezíra Antefikera, pocházející z 29. roku vlády Amenemheta I.: „...Byl jsem zaměstnán při stavbě tohoto opevnění. Pak byli zabiti Núbijci ze všech zbývajících částí Vauatu. Nato jsem se plavil vítězně proti proudu, zabíjeje Núbijce na jejich březích, a pak jsem plul po proudu trhaje obilí a porážíje jejich zbývající stromy. Vložil jsem oheň do jejich domů tak, jak člověk musí jednat s tím, kdo se vzbouřil proti králi Horního Egypta.“

Amenemhet I. zavedl prozřetelně instituci spoluvládce, která měla zaručit, že vláda bude plynule přecházet z jednoho panovníka na druhého. Toto opatření se záhy osvědčilo, když byl Amenemhet I. zavražděn při vzpouře organizované z jeho vlastního harému.

O násilné smrti svého otce se jeho spoluvládce Senusret I. dozvěděl, když se vracel z vítězného tažení do Libye. Amenemhet I. byl pohřben u Lištu v hrobce ve tvaru pyramidy. Po něm si dali pyramidy budovat poblíž sídelního města Ictaej (u dnešních vesnic Lištu, Dahšúru, Láhúnu a Hawáry) i další panovníci 12. dyn.

Senusretovi I. se podařilo dokončit kolonizaci Núbie, takže eg. vliv nyní sahál až k obchodnímu středisku v Kermě, tj. až za 3. nilský katarakt. Vysílal také četné

výpravy do lomů, zlatých dolů i vzdálených oáz. Např. Amenejova výprava usku-
tečněná v 38. roce jeho vlády a směřující do Wádí Hammámátu čítala 17 000 čle-
nů a měla přivést 60 sfing a 150 soch určených pro královské stavby.

Senusret I. se pečlivě staral o kultu všech významných božstev, jimž stavěl chrá-
my a svatyně po celé zemi. V jeho době rostl význam posvátného místa Abydu
v souvislosti s šířením víry v Usirovo království na onom světě.

V následujícím období, za vlády Amenemheta II., se čile rozvíjel obchod s Pun-
tem, Přední Asií a Krétou, jak dokládají četné eg. předměty nalezené v těchto
oblastech a rovněž předměty cizího původu objevené v Egyptě. I Amenemhet II.
se nechal pohřbít v pyramidě poblíž Snofruových pyramid v Dahšúru, tedy blíž
k nekdějšímu hlavnímu městu Memfidě.

Po něm nastoupil na trůn jeho syn a spoluvládce Senusret II., za jehož mírové
vlády se do popředí zájmu dostala úrodná oblast Fajjúmu v proláklíně Libyjské
pouště (dnes asi 44 m pod úrovní hladiny moře). Fajjúm tvořilo z velké části je-
zero (jeho malým zbytkem je dnešní Birkít Kárún) spojené s Nilem kanálem Bahr
Júsuf, který sem v době každoroční nilské záplavy přiváděl ohromné množství
vody. Senusret II. a jeho nástupci vybudovali ve Fajjúmu četné hráze a důmysl-
ný systém zavodňovacích kanálů; systém přirozeného zavlažování praktikovaný
ve Staré říši byl opuštěn. Umělé zavlažování umožnilo získat nové plochy úrodné
půdy a původně bažinatá krajina ve Fajjúmu se během krátké doby stala nejvý-
znamnější zemědělskou oblastí Egypta. Vznikala zde nová sídliště a na důležitosti
získalo i místní krokodýlí božstvo Sobek a hadí bohyň žní Renenutet.

Pyramida Senusreta II. stojí na okraji pouště u dnešního Láhúnu. Východně
od ní leží zbytky nejstaršího známého města vybudovaného podle přesného plá-
nu. Bylo určeno pro úředníky, kněží a řemeslníky pracující na stavbě pyramidy
a jmenovalo se Hetep Senusret, Senusret je spokojený.

Další panovník 12. dyn. Senusret III. provedl významné reformy v oblasti sprá-
vy státu. Až dosud měli v provinciích značná privilegia nomarchové, kteří si po-
čínali naprosto suverénně a neomezeně vládli svým krajům. Teprve Senusret III.
se odhodlal radikálně omezit jejich tradiční práva a moc. Začal spravovat nomy
centrálně z rezidence prostřednictvím tří kanceláří, které řídil vezír. Tato odváž-
ná administrativní reforma na jedné straně zlomila tradici mocných správců Ele-
fantiny, Zaječího a Antilopího nomu, na druhé straně značně zvýhodnila střední
vrstvu obyvatelstva – úředníky, řemeslníky, obchodníky a statkáře. Ti se rovněž
stali vlastníky, vedle krále a chrámů, nově získané půdy v oblasti Fajjúmu. Charak-
teristickým rysem tehdejšího společenského vývoje byl růst počtu otroků cizího
původu, zvláště asijského, kteří se dostávali do Egypta buď jako váleční zajatci,
nebo prostřednictvím kvetoucího obchodu s otroky.

O Senusretovi III. je známo, že dále upevnil eg. panství v Núbii. Jižní hranice
Egypta, kterou nesměl volně překročit žádný Núbijec, nyní sahala až za pevnosti
Samna a Kumma u 2. nilského kataraktu. V roce 1871 před Kr. dal Senusret III.
prokopat granitovým masivem 1. kataraktu 8 m hluboký průplav, který umožnil

velkým obchodním lodím bezpečný průjezd do Núbie a rychlejší zásobování tamních pevností. V té době si Egyptané chránili obchodní cesty v jižní Palestině.

Nástupci Senusreta III., poslední panovníci 12. dyn., dále zvelebovali oblast Fajúmu a zvláště Amenemhet III. zde završil rozsáhlé stavební dílo. Kromě chrámů určených bohům si dal postavit dvě pyramidy: v Dahšúru a v Hawáře. Velkolepý měl být zejména zádušní chrám jeho hawárské pyramidy, který je v dílech antických autorů zmiňován jako Labyrint. Když v těchto místech prováděl v letech 1888–89 archeol. výzkum W. M. F. Petrie, podařilo se mu ho lokalizovat na ploše vymezené ohradní zdí o rozměrech 300 × 240 m. Vlastní stavba bohužel téměř úplně zmizela a o její existenci dnes svědčí jen malé zbytky zdí, úlomky sloupů a kamenná suť.

12. dyn. končí vládou Amenemheta IV. a přibližně čtyřletým panováním jeho sestry a manželky Sebeknofru, která jako první žena používala plnou královskou titulaturu a vládla území od delty až ke 2. kataraktu. O konci její vlády nic bližšího nevíme. V období následující 13. dyn. došlo k rychlému střídání málo známých a zřejmě i málo významných panovníků (bylo jich přes 50 a v průměru nevládli déle než 3 roky), oslabení státní moci a zmenšování území patřícího Egyptu. Jižní hranice země byla opět u Elefantiny, stejně jako na počátku Střední říše. Moc nomarchů v provinciích, kterou zlomil Senusret III., se však i přes značné oslabení královské moci již neobnovila. Politickou moc naopak získal vezír a jeho rodina, respektive dva vezíři, neboť úřad byl rozdělen na horní- a dolnoegyptský.

Během 13. dyn. přestala být opevněná linie na sv. hranici země, zvaná Vládcovy zdi, spolehlivá. Tudy pronikaly na eg. území semitské kočovné kmeny a usazovaly se především ve východní části nilské delty. Posílili již tak početnou vrstvu asijských otroků a propuštěnců, postupně se začali prosazovat a získávat významná postavení ve státní správě a u královského dvora. Někteří se dokonce stali vládci země – např. Chendžer (jeho jméno znamená „kanec“).

Tito panovníci 13. dyn. si dali postavit cihlové pyramidy v Dahšúru a Sakkáře. Sídlním městem zřejmě zůstal Ictaej. Mezitím se ovšem většina nomů v deltě osamostatnila a dostala se pod vládu cizích správců – v Chasuu (řecky Xoïs) vládla Manéthónova 14. dyn. – a králové 13. dyn. museli ustoupit do Horního Egypta.

2. PŘECHODNÁ DOBA

V první polovině 17. století před Kr. do Egypta dorazila vlna předoasijských přistěhovalců, kterou chápeme jako geografické rozšíření fénicko-palestinské kultury. Egyptané je označili titulem beduínských náčelníků *Hekauchasut*, Vládci cizích zemí, který antičtí autoři přeložili slovem Hyksósové. Pomocí nových zbraní a účinné vojenské taktiky ovládli celou deltu a založili v Hatueretu (řecky Avaris, dnešní Tell ed-Dabaa – Kantír) vlastní 15. a 16. dynastii. Přitom si ovšem thébští vládci v Horním Egyptě udrželi relativní nezávislost.

Nejvýznamnějšími hyksóskými panovníky byli Chaian a Apopi. Pokud jde o Chaiana, jeho jméno je doloženo na předmětech nalezených nejen v Horním

Egyptě, ale také v Knóssu na Krétě a Boghazköy v Malé Asii. V této době opět kvetly obchodní styky se zahraničím. Připomeňme také, že za jižní hranicí Egypta se mezitím vytvořilo samostatné núbijské království, které sice uznávalo hyksóskou nadvládu v Egyptě, ale zároveň poskytovalo thébským vládcům vojáky, jejichž tzv. páňvové hroby byly objeveny v oblasti Asjútu.

Hyksóští panovníci uctívali eg. Sutecha, užívali eg. jmen tvořených pomocí jména slunečního boha Rea a přijali i mnohé další prvky eg. kultury. Do Egypta však sami také zavedli něco zde dosud zcela neznámého: koně, válečné vozy, kompozitní luky o větším dostřelu a průraznosti, bronzové meče a sekery. Tyto zbraně, které Egyptané přejali a postupně si je osvojili, jim později pomohly Hyksósy porazit.

Thébsí vládci, kteří se ve své funkci často střídali, měli jen lokální význam, i když kontrolovali poměrně velké území mezi Abydem a Elefantinou. Od 17. dyn. začali užívat plnou královskou titulaturu. Zorganizovali protihyksóský odpor a postavili se do jeho čela. Jejich hrobky se nacházejí v Dra Abú 'n-Naga, skalnaté oblasti na západním břehu Nilu patřící k rozlehlé thébské nekropoli. Archeol. výzkum tohoto pohřebiště je neodmyslitelně spjat se jménem A. Marietta. K největším nálezům patří rakev s mumií královny Ahhotep a její drahocenná pohřební výbava. Královna byla sestrou a manželkou Taa II. Sekenenrea a matkou známých panovníků končící 17. a začínající 18. dyn. Kamose a Ahmose. Spolu se svou matkou Tetišeri zahajuje řadu velkých ženských osobností Nové říše.

Z dochovaných písemných záznamů se o vládci Sekenenreovi mnoho nedovíme. Pomůže nám ovšem jiný historický pramen – jeho mumie, nalezená ve skalní hrobce nedaleko Dér el-Bahrí, kam ji spolu s dalšími mumii ukryli eg. kněží už ve starověku. Sekenenreova mumie, jež nesla stopy smrtelných zranění, zaujala egyptology i lékaře. V roce 1974 zkoumali nejen druh poranění, ale také typ zbraně, kterou mohlo být zúsobeno. Bylo prokázáno, že hluboké rány na Sekenenreově hlavě pocházejí od typické syro-palestinské válečné sekery, kterou byli vyzbrojeni právě hyksóští bojovníci, Sekenenre tedy padl v boji proti nim. Egyptané však zřejmě vyhráli, neboť zachránili tělo svého mrtvého vůdce, nechali ho mumifikovat a poté pohřbít v Thébách. O Sekenenreových vlastnostech svědčí i jeho druhé jméno Tao – statečný.

V úspěšných osvobozovacích bojích pokračovali po Sekenenreově smrti jeho synové Kamose a Ahmose, kteří je dovedli do vítězného konce. Kamose při svém tažení na sever dobyl klíčový strategický bod Hyksósů Nefrusi v hermopolském nomu a pronikl až k Hatueretu. Tehdy se nepodařilo hyksóskému panovníkovi Apopimu dohodnout se s Núbijci, aby na jihu otevřeli druhou frontu. Kamose naopak táhl do Dolní Núbie, kde zvítězil a znovu se zmocnil pevnosti Buhénu. Když Kamose zemřel, nebyli Hyksósové ještě z Egypta úplně vypuzeni, přesto svému bratru a nástupci Ahmosovi zanechal území sahající až k Fajjúmu.

NOVÁ ŘÍŠE

Zakladatel 18. dyn. a první panovník Nové říše Ahmose rozhodl o definitivní porážce Hyksósů, když dobyl Memfidu a posléze i hyksóské sídelní město Hatueret. Krátce nato obsadil zbytek delty a vypravil se do jižní Palestiny, kde zničil poslední pevnost Hyksósů, Šaruhén. Ovládl rovněž Sinaj a Dolní Núbii, jejíž zlaté doly měly pro Egypt nesmírný hospodářský význam. Nubie byla opět kontrolována prostřednictvím pevností a navíc tu byla zavedena přímá eg. správa v čele s místokrálem, který byl označován jako „královský syn z Kuše“ a „správce jižních zemí“ a měl značnou pravomoc. Zpočátku byl jeho sídlem Buhén, později Aníba.

Po sjednocení země se Ahmose snažil vytvořit novou ústřední správu. Opíral se přitom o novou úřednickou vrstvu, jejíž příslušníci své úřady dědili. Správním centrem země, sídlem panovníka i vezíra byly Théby, které se také – jako místo Amonova kultu – staly náboženským střediskem. Horneog, vládci z Théb připsávali hlavní podíl na vítězství nad Hyksósy svému bohu Amonovi a učinili z něj nejvyšší oficiální božstvo v osvobozené zemi. Stavěli mu po celém Egyptě chrámy, jeho kněžstvo zahrnuli ohromnými dary a udělili mu značné výhody. Netrvalo příliš dlouho a Amonovo kněžstvo v čele se svým veleknězem se stalo samostatným státem ve státě.

Panovníkova manželka, královna Ahmose Nefertari požívala ve své době velké vážnosti. Spolu s Amenhotepem I., jejím a Ahmosovým synem, byla později zbožštěna. Centrem kultu se stala zejména oblast hřbitovů v Západních Thébách, především Dér el-Medína.

Po upevnění státní moci a politické konsolidaci za Ahmosovy vlády došlo během panování jeho syna Amenhotepa I. ke značnému kulturnímu rozmachu. Tento panovník se obklopilel umělci, staviteli a učiteli, kteří se mohli plně věnovat tvůrčí činnosti. Za všechny zmiňme stavitele Ineniho, který za Thutmose I. vybral v jednom údolí skalního masivu na západním břehu nové místo pro královské hrobky. Dnes je známé pod jménem Údolí králů. Zakladatel eg. říše Thutmose I. zahájil zcela novou epochu v eg. zahraniční politice. Se svým vojskem dosáhl 4. kataraktu a v Horní Núbii (Kuši) zřídil novou provincii. Upevnil také eg. panství v Přední Asii, při svém tažení překročil dokonce Eufrat a novou hranici říše vymezil až u Karchemiše. V této době opět vzrostla úloha Memfidy jako vojenského centra, kde byla hlavní kasárna a válečný přístav a kde byli vychováváni princové. Nejstarší z nich byl vrchním velitelem Memfidy.

Syn Thutmose I. a jeho nástupce, Thutmose II., vládl velmi krátce. Jeho hlavní manželkou byla dcera Thutmose I., Hatšepsut. Protože Thutmose II. a Hatšepsut nezlodili mužského potomka, nástupcem na trůně se stal panovníkův syn s konkubínou Esetou, Thutmose III. Vzhledem k jeho nezletilosti se faktická moc soustředila v rukou ambiciózní Hatšepsuty. Ta zpočátku vykonávala tuto moc z titulu „velké královské manželky“ Thutmose II., ve 2. roce společné vlády s Thutmosem III. se však sama nechala korunovat a v plném rozsahu převzala královskou

titulaturu a úřední odznaky vladařské moci. Vládla s podporou Amonových kněží a také některých vlivných dvořanů, mezi nimiž se zvláště královnině přízní těšil architekt Senenmut.

Dobyvatelskou politiku svých předchůdců nahradila Hatšepsut důslednou politikou mírovou. Vojenská tažení do Asie vystřídaly obchodní výpravy do Puntu a na Krétu. Jak ukázala pozdější válečná tažení Thutmose III. do Núbie a západní Asie, Hatšepsutina politika ve skutečnosti vedla k vážnému oslabení eg. vlivu v těchto oblastech.

Královna si dala postavit velkolepý zádušní chrám v Dér el-Bahrí se zdobenými kaplemi bohů, dvory a terasami, jehož architektem byl již zmíněný Senenmut. Chrám patří mezi nejkrásnější architektonická díla starověkého Egypta.

Hatšepsut zřejmě počítala s tím, že po ní nastoupí na trůn její jediná dcera Neferure, jíž propůjčila titul „božská manželka (Amonova)“. Neferure však předčasně zemřela v 16. roce panování své matky.

Po Hatšepsutině smrti se její nevlastní syn Thutmose III., který musel dlouhá léta žít ve stínu panovačného macechy, ujal úřadu, který mu legitimně patřil již v okamžiku smrti jeho otce Thutmose II. Na převzetí moci se ovšem Thutmose III. dlouhodobě připravoval. I za vlády Hatšepsuty působil jako spoluvládce, neboť v podmínkách eg. společnosti nemohl být zbaven svého následnického práva. Systematicky si upevňoval postavení v armádě, v jejímž čele fakticky jako spoluvládce-muž při různých vojenských taženích stál.

Není vyloučeno, že právě dlouhá léta ponižující role vedle královny Hatšepsuty přispěla k rozvinutí Thutmose III. v energickou, výraznými vladařskými a válečnickými schopnostmi nadanou osobnost. Právě tento panovník se fakticky stal největším z eg. faraonů-dobyvatelů, za jehož vlády dosáhla eg. říše největšího územního rozsahu.

Thutmose III. nenáviděl svou macechu tak, že když zemřela, dával ve všech chrámech stesávat její jméno a odstraňovat všechny památky na její vládu. Pozdější seznamy králů Hatšepsutu neuvádějí.

Již v prvním roce své samostatné vlády podnikl Thutmose III. úspěšné vojenské tažení do Palestiny, při němž se po sedmiměsíčním obléhání zmocnil pevnosti Megidda (dnešní Tell el-Mutesellim), a zahájil tak největší éru eg. dobytelské politiky. Tehdy totiž vyrostl Egyptu vážný soupeř v podobě koalice syrských knížat (v čele se správcem Kádeše) s mitannskou říší, kterou musel Thutmose III. rozbíť. Odpor byl zlomen již při zmíněném prvním tažení, ale skutečné vojenské ovládnutí Sýrie si vyžádalo ještě 16 tažení dalších.

Po strategické stránce si Thutmose III. počínal chytře: nejprve vybudoval celý řetěz pevností podél středomořského pobřeží až do dnešního Libanonu, které v syrských přístavech ještě podporovaly zde kotvící eg. válečné lodě. Při 8. tažení se mu podařilo překročit Eufrat a dobýt Kádeš, což silně zapůsobilo na Chetity, Babylóňany i Asyřany. O těchto událostech jsme dobře informováni z tzv. análů Thutmose III. v karnackém chrámu, představujících výpisky z jeho válečného de-

níku (zapsány jsou průběhy tažení, bitev, ztráty nepřátel, počty zajatců). Všechny události jsou řazeny chronologicky a zaznamenány jsou i neúspěchy (!).

Na asijském území zavedl Thutmose III. přísnou správu v čele se „správcem severních zemí“, velitelem vojska Džehutejem. Eg. posádky zajišťovaly pořádek a eg. kanceláře kontrolovaly území s pomocí místních loajálních knížat.

Území Núbie ovládal Egypt za Thutmose III. až ke 4. kataraktu. Získával odtud 300 kg zlata ročně, což bylo obrovské množství.

V souladu se svými dobovatelskými zájmy se Thutmose III. zdržoval častěji v bývalém hlavním městě Memfidě, které vzhledem ke své poloze bylo výhodným nástupišťem válečných výprav do západní Asie. Zde se obklopil novou vojenskou aristokracií, která brzy získala majetek a politický vliv v zemi. Faraon podporoval zahraniční obchod a proslul také jako stavitel chrámů. Není divu, že za jeho vlády byl rovněž uctíván válečnický bůh Moncu.

Dalším panovníkem této dynastie byl Amenhotep II., který se narodil v Memfidě. Vynikal velkou fyzickou silou, obratností a statečností. Je považován za „největšího sportovce“ na trůně faraonů. Zároveň také proslul svou krutostí. Snažil se udržet říši vybudovanou svým otcem a vzpoury propukající na dobytých územích krvavě potlačoval. Doba jeho vlády byla obdobím velké prosperity.

Po smrti Amenhotepa II. vládl jeho syn Thutmose IV. Na trůn dosedl ne jako určený následník trůnu, ale díky předčasné smrti svého staršího bratra. Ve snaze dodatečně legitimizovat jeho následnictví je koncipován text na slavné stéle, umístěné mezi předními tlapami Velké sfingy v Gíze.

Thutmose IV. potvrdil mírovou smlouvu s Mitannci politickým sňatkem s dcerou jejich krále Artatamy. Podobné sňatky motivované ryze politickými důvody byly v 18. dyn. časté. Asijské princezny se ovšem stávaly vedlejšími ženami, příslušnicemi královských harémů. Hlavními manželkami – královnami – nadále zůstávaly Egyptanky.

I další panovník 18. dyn. Amenhotep III., který vládl s vydatnou pomocí své energické a prozíravé manželky Teje, původem dcery provinčního úředníka Juji a jeho ženy Cuji z Achmímu, uzavřel několik politických sňatků s mitannskými a babylonskými princeznami.

Pozoruhodná byla jeho stavební činnost v Luxoru, Núbii i jinde. Jeho zádušní chrám v Západních Thébách měl svou velikostí a nádherou překonat všechny ostatní stavby, což potvrzují dvě dochované sochy, tzv. Memnonovy kolosy. Amenhotep III. rozšířil chrám v Karnaku, největší chrámový komplex starověku, který vznikl v průběhu více než 1 500 let. Nechal také postavit obrovský palác v Malkatě v jz. Thébách. Významné události, k nimž za vlády Amenhotepa III. došlo, např. sňatek panovníka s Teje, lov lvů, založení posvátného jezírka aj., byly zachyceny a rozšiřovány prostřednictvím tzv. pamětních skarabů.

V paláci v Malkatě prožil své dětství také syn Amenhotepa III. a Teje, Amenhotep IV. Neferchepchur. Z dlouhé řady panovníků nejen Nové říše, ale starověkého Egypta vůbec se zcela vymyká. Na trůn nastoupil sice v době hospodářské pro-

sperity, ale také obrovské moci Amonova kněžstva, které se stalo státem ve státě. Politicky vyhrančenou situaci a vzrůstající spory mezi mocí světskou a duchovní se pokusil Amenhotep IV. řešit rozsáhlými reformami náboženství a správy země, které začal cílevědomě uskutečňovat zřejmě od 4. roku své vlády.

Amenhotep IV. především prosazoval kult boha Atona, kterého zpočátku chápal jako personifikaci starého slunečního boha Reharachteje. Téhož Atona v podobě sluneční koule sice uctívali již Thutmose IV. a Amenhotep III., ale nepřičítali mu význam jediného stvořitele, jak to činil Amenhotep IV. Místo sokolího slunečního božstva se objevilo slunce s životodárnými paprsky zakončenými lidskými dlaněmi, které byly určeny bez rozdílu všem živým bytostem ve všech zemích. Aton, je muž panovník přisoudil úlohu stvořitele a dárce života, míru, světla a lásky, se stal novým státním bohem místo Amona. Amenhotep IV. zároveň nařídil odstraňovat jména nejen Amona, ale i ostatních bohů na stěnách chrámů i v archivních dokumentech a nahradit je jménem Atonovým. Atonovi stavěl chrámy, jejichž hlavní součástí byly rozlehlé otevřené dvory s oltáři, pravý opak dřívějších eg. chrámů, jejichž síně a svatostánky tonuly v tajemném šeru. Na rozdíl od ostatních bohů byl Aton jasně viditelným, všudypřítomným slunečním kotoučem.

Amenhotep IV. si v souladu se svým učením změnil jméno na Achnaton, Vtělení Atona či Prospěšný Atonovi, a prohlásil se za jediného Atonova syna a zvěstovatele jeho vůle a za jediného prostředníka mezi ním a lidmi. Současně se označil za „otce i matku“ svých poddaných. Svě vyznání slunečnímu bohu dokonce sám literárně zpracoval v podobě jednoho z nejslavnějších básnických děl starověku – *Chvalozpěvu na Slunce*.

Oddanou stoupenkyni v tomto úsilí a horlivou vyznavačku nového atonovského náboženství nalezl Achnaton v Nefertiti, své „velké královské manželce“. Tato ctižádostivá a také mimořádně krásná žena je spolu s panovníkem znázorněna na památkách, které se z doby Achnatonovy vlády dochovaly. Obrazy královny jsou na některých památkách tak četné a zaujímají tak významné postavení, že vzniká otázka o jejím skutečné úloze v těchto reformách. Nefertiti sice Achnatonovi porodila několik dětí, ale pouze dcery, což nezůstalo bez určitého vlivu na další osudy panovnického rodu.

Náboženskou reformu provázely změny ve výtvarném umění a architektuře. Prosadil se nový, expresivní, někdy naturalistický styl, jenž se výrazně uplatnil v reliéfní a sochařské výzdobě památek té doby.

Součástí nového stylu byl rovněž posun od idealizace k realistickému znázornění života, nevyjímaje ani faraona a jeho rodinu. Obraz Achnatona vypadá téměř jako jeho karikatura. Panovník má nepřirozeně protáhlou lebku a obličej, tenký krk, povislé břicho, výrazná stehna, která by příslušela spíše ženě. Tato podoba zavdala podnět k mnohým úvahám a diskusím o osobnosti Achnatona, jeho eventuálních chorobách a možných důsledcích panovníkova zdravotního stavu na vznik a rozvoj jeho reformního úsilí. Někdy se v této souvislosti mluví o poruchách genetických či metabolických.

Achnaton založil v 5. roce vlády ve středním Egyptě, přibližně v půli cesty mezi Thébami a Memfidou, nové sídelní město. Bylo postaveno podle předem vypracovaného projektu zahrnujícího paláce, chrámy, obytné čtvrti i řemeslnické dílny. Dostalo jméno Achetaton, Atonův obzor, dnes je však známé spíše pod arabským označením Amarna, podle něhož se také celé období Achnatonovy vlády nazývá amarnská doba. Státní správa však z velké části nadále zůstávala v zavržené Memfidě a Thébách.

O událostech z Achnatonovy doby a o neklidných poměrech v Sýrii a Palestině nás podrobně informuje tzv. Amarnský diplomatický archiv, který byl v ruinách Achetatonu objeven koncem minulého století.

Protože Achnaton a Nefertiti neměli syna, pouze dcery, ustanovil panovník spoluvládcem Smenchkarea, pravděpodobně svého syna s některou ze svých vedlejších manželek, a oženil ho se svou nejstarší dcerou Meritaton.

Smenchkare vládl jen několik měsíců a dal si postavit zádušní chrám v Západních Thébách a současně ho zasvětil Amonovi. Začalo přechodné období, kdy byl v Thébách i Achetatonu současně uctíván Aton i Amon.

Po smrti Achnatona a Smenchkarea nastoupil na trůn mladičký Tutanchaton (snad Smenchkareův bratr), jehož ženou se stala Anchesenpaaton, další z dcer Achnatona a Nefertiti. Jeho devítiletá vláda znamenala definitivní konec Achnatonovy reformy a návrat k uctívání zavržených božstev, zvláště Amona. To je naprosto zřejmé z obsáhlého dekretu zaznamenaného na tzv. Memfidské stéle, kterou dal panovník umístit v Amonově chrámu v Karnaku. Dekret byl totiž vydán v Memfidě, která mezitím nahradila Achetaton v úloze hlavního města. Zde také Tutanchaton, který si záhy změnil jméno na Tutanchamon, Žijící podoba Amonova, sdílil.

Zavržení Atona lze však těžko přičítat samému Tutanchamonovi, neboť když se ujal vlády, byl pravděpodobně ještě chlapec a stát za něj řídil vezír Aj. Když Tutanchamon předčasně, asi ve dvaceti letech, zemřel a jeho vdově se nepodařilo uskutečnit zamýšlený sňatek se synem chetitského krále Šuppiluliumaše (princ Zannanza byl totiž cestou do Egypta zavražděn), převzal vládu právě Aj, podporován druhým nejmocnějším mužem v zemi – velitelem vojska Haremhebem. Aj si rovněž přisvojil královskou hrobku v Údolí králů (původně pro něj byla připravována velká hrobka v Achetatonu) a zádušní chrám, zatímco Tutanchamonovu mumii dal pohřbít v malé skalní hrobce, která asi byla původně určena pro někoho jiného.

Protože ani Aj neměl mužského potomka, určil za svého nástupce již zmíněného Haremheba, který se soustředil na konsolidaci hospodářství a správy země. Vydal soubor přísných nařízení (Haremhebovy zákony), která měla bránit korupci. Za jeho vlády bylo završeno protireformní úsilí. Byly zrušeny všechny Atonovy chrámy a také zcela zničen Achetaton. Systematicky byla také odstraňována jména a znázornění Atona, Achnatona, Nefertiti a dalších prominentních osob. Během Haremhebovy vlády došlo i k novým bojům s Chetity.

Amarnské období však v Egyptě zanechalo trvalé stopy. Soudobou hovorovou egyptštinu povýšil Achnaton na spisovný jazyk (tzv. novoegyptština), kterého se nadále užívalo i v následující době Nové říše. Úlohu Atona jako jediného boha – stvořitele převzali Re a Hor. Achnatonova reforma snad nejvíce ovlivnila výtvarné umění, jehož prvky lze vysledovat v uměleckých dílech ještě dlouho poté.

Za svého nástupce určil Haremheb osvědčeného důstojníka Paramesse, kterého s předstihem jmenoval vezírem a „zástupcem Jeho Veličenstva v Horním a Dolním Egyptě“.

Paramesse se ujal vlády a jako Ramesse I. založil 19. dyn. Jeho velice krátkou, jen rok trvajícím vládou začíná významné období eg. dějin, tzv. ramessovska (19. a 20. dyn.). Po mnoha letech opět začal královský úřad pravidelně přecházet z otce na syna.

Výrazněji se do dějin zapsal syn Ramesse I., Sethi I., jenž se zdržoval se svým dvorem ponejvíce v Memfidě a příležitostně také v Héliopoli, Thébách či ve východní deltě. Poblíž někdejšího hyksóského města Hatueretu si Sethi I. dal postavit rozlehlý palác a začal prosazovat kult místního boha Sutecha, po němž se ostatně jmenoval a jehož veleknězem byl již jako korunní princ. Sutech se tak stal jedním ze čtyř nejvýznamnějších eg. božstev vedle Amona, Rea a Ptaha. Podle této čtveřice bohů byly nyní např. pojmenovány i čtyři vojenské sbory v eg. armádě. O Sethim víme, že se při svých taženích znovu zmocnil Sýrie a podařilo se mu odrazit útok Libyjců. Významná ovšem byla i jeho činnost stavitelská, zejména v Abydu a Karnaku. Jediněná je i jeho hrobka v Údolí králů.

Celkem 67 let vládl zemi na Nilu snad nejslavnější eg. panovník Ramesse II., plným jménem Vesermaatre Setepenre Ramesse Meriamon. Za jeho vlády byla vybudována nová rezidence Piramesse, Ramessovo město, ve východní deltě a z Memfidy se do ní přestěhoval královský dvůr i státní správa. V nové rezidenci byli početně zastoupeni cizinci.

Když se Ramessovi II. ještě jako docela mladému králi podařilo při svém prvním válečném tažení do Asie opět získat území sahající až k Ugaritu, rozhodl se proti Egyptu vojensky zakročit vládce maloasijských Chetitů Muvatalliš. Tak došlo k jedné z nejslavnějších bitev starověku, v níž se střetly největší mocnosti tehdejšího světa – egyptská a chetitská říše. Stalo se tak u města Kádeše na řece Orontu v severní Sýrii. Pokud jde o výsledek, můžeme říci, že bitva skončila nerozhodně. Ramessovi II. se podařilo odvrátit hrozící porážku, když se Muvatalliš náhle ocitl v kritické situaci následkem neukázněnosti svého vlastního vojska a byl nucen zachránit se útekem do kádešské pevnosti a uzavřít se v ní. Nicméně eg. vládce vzápětí musel tažení ukončit a území Amurru, o které mu šlo, přenechat Chetitům. To, že eg. nápisy a znázornění líčí bitvu u Kádeše jako velkolepé vítězství Ramesse II. a drtivou porážku Chetitů, je ovšem čirá propaganda.

Spory a válečná utkání s Chetity však pokračovaly i nadále. K obratu došlo až o několik let později po Muvatallišově smrti. Na chetitský trůn nastoupil jeho bratr Chattušiliš III., který Ramessovi II. nabídl smlouvu o trvalém míru a spoje-

nectví. Důvodem tohoto prozíravého politického činu bylo vědomí, že moc sousedních asyrských králů nebezpečně roste.

Ramesse II. Chattušilišovu nabídku přijal a v 21. roce své vlády uzavřel s chetitským králem nejstarší dosud známou mírovou a spojeneckou smlouvu. Obě mocnosti se v ní zřekly vzájemného použití zbraní, slíbily si pomoc v případě vnějšího napadení i vnitřních nepokojů a dokonce se dohodly na vydávání zběhů a politických uprchlíků. Eg. i chetitská strana se rovněž dohodly na uspořádání hranic, které předtím byly předmětem svárů a bojů. Část sporného území Amurru zůstala egyptská a město Kádeš chetitské.

Obě strany ještě stvrdily tuto mírovou smlouvu úzkými osobními svazky. Chattušiliš III. vykonal státní návštěvu v eg. královském sídelním městě Píramesse. Je rovněž zajímavé, že si vyžádal proslulé eg. lékaře, aby léčili jeho oční chorobu a dokonce i neplodnost jeho sestry. Ramesse II. uzavřel politický sňatek s chetitskou princeznou, hlavními faraonovými manželkami však zůstaly nadále Egyptanky – královny Nefertari a Esetnofret.

Pozoruhodné je, že mírová smlouva uzavřená mezi Chetity a Egyptany nebyla nikdy žádnou ze stran porušena. Umožnila Ramessovi II. chránit a rozšiřovat západní a jižní hranici země a věnovat se rozsáhlé stavitelské činnosti. Z jeho staveb vynikají zejména chrámy v Abydu, Karnaku, Luxoru a Abú Simbelu a velkolepý zádušní chrám v Západních Thébách (tzv. Ramesseum). Panovníkova skalní hrobka se přirozeně nacházela v Údolí králů.

Další panovník této dynastie Merenptah, 13. syn Ramesse II., jehož matkou byla královna Esetnofret, dal přednost Memfidě, kde poblíž Ptaхова chrámu nechal postavit nový královský palác, svůj zádušní chrám a zřejmě i symbolický hrob (kenotaf). Skutečný hrob však měl i on v Údolí králů. O Merenptahovi víme, že dodržoval mírovou smlouvu s Chetity a že v souladu s ní také dodával obilí do hladomorem postižené chetitské říše.

Nebezpečí tenkrát hrozilo Egyptu z jiné strany. Již za Achnatonova panování dosáhli východního Středomoří Šardanové (po nich byla pojmenována Sardinie), kteří vstupovali jako vojáci do eg. služeb. Po nich dorazila další vlna tzv. mořských národů – původem snad z černomořské oblasti – mezi nimiž byly národy Šekleš (později na Sicílii), Luka (Lykové), Turša (Etruskové?) a další. Spojily se s libyjskými kmeny a společně napadly Egypt. V západní deltě se proti nim postavilo Merenptahovo vojsko a porazilo je poblíž města Buto. Vítězství je zaznamenáno na tzv. Izraelské stéle nazvané podle první zmínky o kmeni Izrael.

Proti Merenptahovu nástupci Sethimu II. se postavil núbijský místokráľ, jemuž se podařilo vojensky ovládnout Horní Egypt a zmocnit se na krátký čas královského úřadu pod jménem Amenmesse. Při dalším tažení na sever byl poražen. Skutečná moc v zemi však nebyla v rukou Sethiho II., ale královny Tausret, která vládla za svého manžela a potom, s pomocí kancléře Boje, i za jejich syna Siptaha. Používala královskou titulaturu, v Západních Thébách si dala postavit zádušní chrám a v Údolí králů skalní hrobku, které se později zmocnil její nástupce Setnacht.

Na sklonku 19. dyn. byla v zemi zřejmě chaotická situace. V nejistých vnitřních politických poměrech sehrála klíčovou roli vlivná úřednická vrstva, která zajistila kontinuitu státní správy i nástupnictví nové dynastie. Pokud jde o nejvyšší státní úředníky, v ramessovské době se již jejich úřady dědily.

Původ zakladatele 20. dyn. Setnacha není znám. Protože všichni jeho nástupci používali jména Ramesse, označujeme tuto dobu jako ramessovskou.

Po Setnachovi vládl jeho syn Ramesse III., který byl posledním významným panovníkem Nové říše. Byl ještě natolik silný, že odrazil útok Libyjců a mořských národů a ochránil hranice Egypta. Naštěstí se tenkrát nepřátelská vojska nespojila. Nejdříve byli poraženi Libyjci a později byla odražena invaze mořských národů v rozhodující bitvě v deltě. V těchto bitvách získal Egypt obrovské množství válečných zajatců, z nichž se stali nejen otroci, ale i žoldnéři, kterým byla přidělena egypťá, na níž se usadili a rychle se asimilovali.

Nejvíce obyvatelstva pracovalo v zemědělství. Třebaže byli zemědělci svobodnými občany pracujícími na svých polích, jejich hospodářská situace byla v důsledku vysokých daní, nízkých záplav a neúrody neutěšená. Zadlužovali se a existují doklady, že jediným východiskem bývalo prodat sebe sama i s rodinou do otroctví. Přesto byla většina otroků cizího původu, zvláště asijského. Zdrojem byli váleční zajatci z četných tažení panovníků Nové říše, kteří je potom přidělovali zpravidla chrámům. Velký příliv otroků vedl ke značnému snižování jejich ceny, takže si je mohli koupit i vojáci, řemeslníci a drobní zemědělci. Ne všichni váleční zajatci se však stávali otroky. Některými – hlavně Núbijci a Libyjci – bývala pravidelně doplňována egypťá armáda.

Vedle válečných úspěchů je třeba připomenout i bohatou stavební činnost Ramesse III., např. palác a zádušní chrám v Medínit Habu (na stěnách chrámu je mj. znázorněna bitva Ramesse III. s mořskými národy), který má pevnostní charakter, a hrobku v Údolí králů.

Na druhé straně se ovšem značně zhoršila hospodářská situace v zemi, rostla korupce a stouply ceny potravin. Výsledkem byla i stávka královských řemeslníků z Dér el-Medíny. O bouřlivé situaci v zemi nejlépe svědčí spiknutí proti panovníkovi, v jehož čele stála královna Teje a někteří vysocí úředníci. Královna chtěla dosadit na trůn svého syna Pentauereta. Ramesse III. byl sice za svého pobytu v Medínit Habu zavražděn, ale legitimnímu nástupci Ramessovi IV. se podařilo ujmout se vlády. Následoval proces s viníky, po němž bylo odsouzeným vysokým hodnostářům dovoleno spáchat sebevraždu, zatímco ostatním za trest uřízli uši a nos.

Při nástupu na trůn nechal Ramesse IV. sepsat manifest, v němž potvrdil dary, které jeho zavražděný otec věnoval chrámům, zvláště karnackému. Další nová nařízení ještě zvýhodnila postavení kněžstva, zvláště Amonova, v jehož čele stál velekněz Ramessenacht. Kněžstvo, které mělo v této době již tak značný majetek, přebíralo i politickou moc.

S hospodářským úpadkem Egypta souvisí celková krize v zemi za posledních Ramessovců. Na Předním Východě se tehdy rozšířilo zpracování železa a bohaté

měděné doly, které byly zdrojem vysokých příjmů pro státní pokladnu, ztratily význam. Strategickou důležitost tím také pozbyly eg. opěrné body v jižní Palestině. Za dlouhé vlády Ramesse IX. došlo například k rozsáhlému vylupování hrobek na thébské nekropoli a při následných soudních procesech, jejichž záznamy se dochovaly na papyrech, vycházela najevo neuvěřitelná korupce i nejvyšších státních úředníků a kněží. Stávky řemeslníků z Dér el-Medíny pokračovaly i za vlády Ramesse X.

V období Nové říše byl král stále neomezeným vládcem Egypta, žijícím bohem na zemi. Jeho moc však značně slábla během hospodářské a politické krize za 20. dyn. Právě tak slábla i moc obou vezírů, kteří stáli v čele státní správy. Naproti tomu se stále více osamostatňovali a své úřady po několik generací dědili Amonův velekněz a núbijský místokráľ, „královský syn z Kuše“. Egypt ztratil jednotné politické a vojenské vedení. Za Ramesse XI. navíc vypukl v zemi hladomor a občanská válka. Král byl nucen pověřit núbijského místokrále Panehseje, aby násilím opět zavedl pořádek. Byla zavedena vojenská diktatura, která se opírala o núbijské žoldnéře. Po návratu Panehseje na jih se novým vládcem Horního Egypta stal velekněz Hrihor, který se snažil poměry stabilizovat. Na jihu a později i na severu svěřil Ramesse XI. skutečnou moc do rukou blíže neznámého Nesbanebdžeda a královny Tanutamony.

3. PŘECHODNÁ DOBA

Snaha posledního vládce 20. dyn. Ramesse XI. zvrátit dlouhodobý politický a ekonomický úpadek eg. státu a ústřední královské moci skončil neúspěšně. Již v posledním desetiletí jeho dlouhé vlády byl Egypt fakticky rozdělen na dvě víceméně autonomní území (hranice mezi nimi probíhala ve středním Egyptě, zhruba na úrovni vstupu z nilského údolí do Fajjúmské oázy), spojená jenom formálně osobou panovníka.

Moc na severu držel Nesbanebdžed, původně vysoký vojenský velitel a zřejmě vezír v této části země. Po smrti Ramesse XI. se oženil s jeho dcerou a převzal plnou královskou titulaturu jako zakladatel nové, 21. dyn., jejíž sídlo přenesl do Tanidy (bývalého přístavu města Piramesse).

Jižní část Egypta byla v moci Hrihora – jižního vezíra, velekněze Amonova chrámu v Karnaku a vysokého vojenského velitele.

Na konci 20. dyn. začíná dlouhé období decentralizace a vnitřních rozbrojů, shrnované pod souborný název 3. přechodná doba (21.–24., podle některých i 25. dyn.). Rozklad eg. státu souvisel se stále větším soustředováním moci v rukou hodnostářů a celých rodin, zastávajících současně vysoké administrativní, vojenské i kněžské funkce, které se stále častěji stávaly dědičnými. Další příčinou byly nepochybně i rozsáhlé přesuny obyvatelstva v celém východním Středomoří, jejichž tlaku Egypt jako jediný odolal, ale jen za cenu velkého vypětí sil, neubráníl se ale změnám v etnickém složení obyvatelstva. Již za 19. a ještě více za 20. dyn. byla v deltě a ve středním Egyptě přidělována půda zejména Libyjcům

rekrutujícím se převážně z válečných zajatců. Navzdory poměrně rychlé jazykové, náboženské a kulturní egyptianizaci si tyto skupiny obyvatel do značné míry udržely původní společenskou strukturu a organizaci. Nepochybně k tomu přispívala i skutečnost, že žoldnéři libyjského původu se nadlouho stali základem eg. armády.

Na západním pomezí delty pak na eg. území neustále pronikaly menší kočovné a polokočovné skupiny, které libyjský živel v Egyptě dále posilovaly. Další generace libyjských usedlíků se postupně v deltě, ale i na některých místech středního Egypta staly rozhodující složkou eg. společnosti. Potomci tzv. mořských národů, vytvářející zprvu samostatné oddíly v eg. armádě, poměrně rychle splynuli s libyjskou vrstvou.

Egypt také ztratil své dřívější velmocenské postavení ve východním Středomoří, zejména kontrolu nad značnou částí syro-palestinského území. Zároveň s tím zanikla v samém závěru 20. dyn. eg. nadvláda nad Núbií. Její poslední eg. místokrál se neúspěšně pokusil zasáhnout do rozbrojů způsobených snahou Ramesse XI. upevnit královskou moc.

S rozpadem Egypta souviselo i postupné oslabování ekonomiky, projevující se už na konci Nové říše. Podílel se na něm také nedostatek kovových rud (mědi a zejména železa), které se musely dovážet buď ze Sinaje a dalších pouštních oblastí, bezprostředně kontrolovaných Egyptem pouze v dobách jeho největší moci, nebo z jiných států východního Středomoří.

Nesbanebdžed a jeho nástupci, z nichž nejvýznamnější byli Pasbachaenniut I. a Siamon, navazovali ve vnitřní i zahraniční politice v poněkud změněných podmínkách na tradice z doby posledních Ramessovců. O tom svědčí i královské titulatury, které po celou 3. přechodnou dobu vycházejí z předloh Nové říše se značně zdůrazněnou rolí boha Amona. Zřejmě nikoli náhodou již první vládcí nové dynastie nahradili Sutecha, do té doby hlavního místního boha Tanidy, Amonem a dalšími božstvy spojovanými s Thébami. Panovníci 21. dyn. se sice pokoušeli dále udržovat obchodní styky s východním Středomořím, ale o postupném úpadku eg. bohatství svědčí stále chudší a omezenější pohřební výbava, nalezená v téměř neporušených královských hrobkách v Tanidě. Zřejmě Siamon se zřejmě snažil i o aktivní zasahování do palestinských záležitostí. Jako spojenec Izraele bojoval proti Pelištejcům a dokonce provdal svou dceru za Šalamouna. Je to v historii první známý případ politického sňatku eg. princezny do zahraničí. K tomuto dříve zcela nemyslitelnému spojení přispěla zřejmě i skutečnost, že v té době byly již přímo v Egyptě běžné sňatky princezen mimo královskou rodinu a dokonce i s lidmi neeg. původu (mj. s předáky libyjských vojenských kolonistů, jejichž potomci se o několik generací později stali eg. vládci).

Ve vnitřní politice usilovali panovníci 21. dyn. se střídavými úspěchy o posílení královské moci tím, že svěřovali nejdůležitější úřady členům vlastní rodiny. Zcela ojedinělá zůstala snaha Pasbachaenniuta I. přisvojit si titul Amonova velekněze.

Jak už bylo zmíněno, Horní Egypt měl v moci Hrihor a dynastie jeho potomků, kteří zde drželi rozhodující moc jako vojenští velitelé a velekněží Amonova chrámu v Karnaku. Jejich sídlem a hlavní mocenskou základnou nebyl ovšem Karnak s početnou a sebevědomou vrstvou úředníků a kněží, ale mohutná pevnost Taueđžai (dnešní el-Hibe) ve středním Egyptě. Obdobné pevnosti stavěli i na dalších místech Horního Egypta. Dlouhodobá snaha Hrihorových nástupců soustředit ve svých rukou rozhodující a neuvýnosnější úřady a funkce v Thébách nebyla úspěšná, nakonec byli nuceni respektovat další vlivné rodiny zdejší oligarchie a přiznat jim podíl na moci a chrámových příjmech.

V politickém a náboženském životě Egypta (především Horního) se v této době začaly stále více prosazovat také tzv. „božské manželky Amonovy“. Tento titul byl za Nové říše vyhrazen královnám, od 21. dyn. se takto označovaly panenské služebnice Amonova kultu, které v souvislosti s měnicími se politickými poměry v Egyptě získávaly postupně na důležitosti. Jejich nástupnictví bylo zajišťováno adoptcemi, obvykle princezen z královské rodiny.

Za zmínku stojí, že v průběhu 21. dyn. (za thébského velekněze Pinodžema I. a za Siamona) byly vzhledem k opakujícím se loupežím v královských hrobech v Údolí králů dvě skupiny mumii panovníků a dalších významných osob z doby Nové říše přeneseny do tajných skrýší. Na nových místech (v hrobce Amenhotepa II. v Údolí králů a v hrobce manželky Ahmose I. v Dér el-Bahrí) se bez dalšího poškození zachovaly až do náhodného objevení na konci 19. století. Je přitom pravděpodobné, že jedním z důvodů péče vysokých hodnostářů Amonova chrámu o mumie vládců, které byly při této příležitosti obvykle znovu upraveny a zavínuty novými obinadly, byla i snaha posílit tak svou vlastní prestiž a postavení. Zajištění řádné mumifikace a pohřbu panovníka patřilo totiž ve všech dobách natolik jednoznačně k povinnostem jeho právoplatného nástupce, že se stávalo symbolem legitimacy nároku na nástupnictví. Průvodním jevem této péče o mumie slavných panovníků minulosti bylo další využití součástí jejich pohřební výbavy. Významní thébscí hodnostáři tak zcela pragmaticky řešili nedostatek zdrojů a možností pro přípravu vlastní pohřební výbavy v podstatně chudších podmínkách.

Stoupající význam původně libyjské složky eg. obyvatelstva se projevil po vymření mužských členů 21. dyn. Moc tehdy zřejmě vcelku hladce převzal potomek libyjských náčelníků (tzv. „velkých náčelníků Ma“) z Pibaste (dnešní Tell el-Basta), vojenský velitel Šešonk. Jeho syn, pozdější vládce Osorkon I., se oženil s dcerou posledního panovníka 21. dyn. Pabachaenniuta II., který byl možná totožný se stejnojmenným Amonovým veleknězem. Energický vládce Šešonk I., který přenesl své sídlo do Tanidy, načas obnovil jednotu Egypta. K získání a udržení kontroly nad mocichtivou a odbojnou thébskou oligarchií používal dva základní způsoby, které s větším či menším úspěchem napodobovali i jeho nástupci. Bylo to jednak dosazování nejbližších členů rodiny (zejména vlastních synů) a věrných spojenců do vysokých úřadů a hodností thébské oblasti, jednak sňatková politika. Toto úsilí

bylo sice zpočátku úspěšné, ale v delší perspektivě vedlo k dalšímu rozpadu jednoty země, k němuž výrazně přispívalo i časté jmenování spoluvládců (obvykle synů nebo bratrů faraona).

Krátkodobé upevnění ústřední moci umožnilo Šešonkovi vést aktivnější zahraniční politiku – za zmínku stojí zejména jeho vojenské tažení do Palestiny za sporů mezi Šalamounovými nástupci. Obnovil rovněž tradiční obchodní styky s Byblem a po téměř dvou stoletích znovu zasáhl do záležitostí Núbie, odkud zřejmě bez větších bojů získal určitý tribut nebo válečnou kořist.

O ekonomické prosperitě Egypta v této době svědčí rozsáhlá stavební činnost zejména v Thébách (v karnackém chrámu jsou jeho stavby nejrozsáhlejší od doby Ramesse II.) a Memfidě a také bohaté dary, jež jeho syn a nástupce Osorkon I. věnoval hlavním eg. svatyním a které podle odhadů představují přibližně 1 tunu drahých kovů. Z Osorkonovy doby je doloženo i opětné zasahování eg. vojska v Palestině. Moc dalších panovníků rychle slábla, zejména v důsledku odstředivých snah thébské oligarchie (Amonův velekněz Harsieset, bratranec Osorkona II., si dokonce přisvojil královskou titulaturu) a členů rozšiřující se královské rodiny, kteří vytvářeli vlastní dynastie v Hérakleopoli a později také v Leontopoli.

V syro-palestinské oblasti, tradiční eg. sféře zájmů, od počátku 9. století před Kr. stále více sílil tlak energických vládců obnovené asyrské říše Aššurnasirpala I. a Šalmanassara III., kteří se snažili získat kontrolu nad tímto územím. Vládci 22. eg. dyn. podporovali odpor syro-palestinských knížat proti Asýrii finančně a v omezené míře i vojensky. Podle ojedinělé zmínky v izraelských pramenech ale i Egypt poslal za Takelota II. asyrskému vládcovi tribut.

Jednota eg. státu, v té době ostatně už spíše formální, vzala za své v poslední čtvrtině 9. století před Kr. Po vnitřních rozbrojích, souvisejících se snahou Takelota II. udržet, resp. upevnit svůj vliv na obsazování rozhodujících úřadů v Thébách, se Horní Egypt znovu fakticky osamostatnil. Takelotův nástupce Šešonk III. totiž ponechal thébské vedoucí vrstvě prakticky úplnou volnost při přidělování jednotlivých funkcí.

Přímo v deltě došlo přibližně ve stejné době k rozdělení královské rodiny, když mladší bratr (a nominální spoluvládce) Šešonka III. Padibastet založil v Tell el-Mukdamu (Leontopoli) novou linii vládců, označovanou jako 23. dyn. Ti formálně vyjádřili svou nezávislost na tanidských tím, že datovali události podle let vlastní vlády a o něco později dokonce jmenovali vlastní spoluvládce. K uznání autority Padibasteta a jeho nástupců v Horním Egyptě nepochybně přispěla více-méně trvalá opozice thébské vládnoucí vrstvy proti panovníkům 22. dynastie.

Vedle rychle slábnoucí moci současně vládnoucích panovníků 22. a 23. dyn. se stále více prosazovali další předáci původních libyjských kmenů, tzv. Velcí náčelníci Ma, resp. Libu. Ti si zejména v deltě, ale i ve středním Egyptě vytvářeli vlastní domény jen formálně uznávající suverenitu některé z vládnoucích dynastií, od poloviny 8. století před Kr. si dokonce sami přisvojovali královské tituly. Mezi nimi získávala stále větší vliv knížata v Sajích, která postupně ovládla celou

západní část delty až po Memfidu. Sajští vládci těžili jednak z přímého styku s původní libyjskou domovinou, ale zřejmě i z rostoucího obchodu s řeckými státy, který postupně nahrazoval upadající kontakty se syro-palestinskou oblastí, ohroženou asyrskou expanzí.

Pozvolna, ale o to trvaleji narůstal i vliv „božských manželék Amonových“. V době, kdy úřad Amonova velekněze nebyl po delší čas obsazován (např. za dceery Osorkona III. Šepenupet), se staly formální hlavou Amonova kněžstva. Užívaly titulaturu obdobnou faraonské a vytvářely i vlastní dvůr s poměrně složitým a hierarchicky organizovaným systémem funkcí.

Ve stejné době, kdy se Egypt stále více drobil na desítky samostatných a polosamostatných území, vznikl na jeho jižní hranici v Núbii nový mocný stát. Na přelomu 10. a 9. století před Kr. vzniklo v oblasti 4. nilského kataraktu místní království, jehož vládci, udržující zejména v náboženské oblasti eg. tradice, postupně rozšiřovali svou moc dále k severu. Núbijský vládce Kašta ovládl území až po Asuán a přijal eg. královskou titulaturu jako zakladatel 25. dyn. Jeho nástupce Pije postupně získal kontrolu nad celým Horním Egyptem. Vnější výrazem núbijské nadvlády bylo přijetí Pijeho sestry za „božskou manželku Amonovu“, tedy formální hlavu thébské teokracie. Důraz, který panovníci 25. dyn. kladli na kontrolu Horního Egypta prostřednictvím úřadu „božské manželky Amonovy“, odráží hluboký pokles významu funkce Amonova velekněze, k němuž v této době došlo. Zároveň nelze vyloučit, že souvisel i s výraznou rolí žen (zejména panovnickovy matky) v núbijské královské ideologii.

Egypt byl rozdělen do tříště víceméně samostatných územních celků: 22. dyn. vládla v Tanidě a Bubastidě, 23. dyn. v Leontopoli, místní vládci s přisvojenými královskými tituly v Hérakleopoli a Hermopoli, „dědičný kníže“ v Atríbu a Héliopoli, několik „náčelníků Ma“ v různých městech delty, vládce tzv. Západního knížectví se sídlem v Sajích kontroloval západní část delty a núbijský vládce Horního Egyptu od Asuánu až po Théby. Skutečně významnou ekonomickou a vojenskou moc ale představovaly jen Západní knížectví a Nubie a je jen přirozené, že mezi nimi záhy došlo ke střetu. Rozhodující záminkou bylo tažení sajského vládce Tefnachta do středního Egypta, při kterém po ovládnutí Memfidy oblehl Hérakleopolis a získal kontrolu nad dalšími místními vládci (včetně Hermopole). Jeho další postup na jih zastavilo núbijské vojsko, v té době bez Pijeho, který byl právě ve své rezidenci v Napátě. V reakci na zprávy o Tefnachtově postupu Pije v čele velké armády prošel Horním Egyptem a po tvrdém boji dobyl Memfidu zpět. Jednotliví místní vládci vojensky nechráněné delty, včetně králů 22. a 23. dyn. a nakonec i Tefnachta, pak uznali jeho suverenitu a zavázali se k placení daně. Pijeho nadvláda byla přijímána i v oáze Dáchla. Po svém vítězném tažení Pije opustil Egypt, aniž nějak více zasáhl do místních poměrů, a věnoval se přestavbě svého hlavního města Napáty s velkým Amonovým chrámem. Mimo jiné zde nechal postavit velkou stélou s podrobnou zprávou o svém vítězství, která představuje neocenitelný pramen pro poznání politické geografie Egypta této doby.

Po Pijeho odchodu z Egypta se poměry zejména v deltě vrátily víceméně do původního stavu. Sajský vládce Tefnacht si záhy přisvojil plnou královskou titulaturu, a založil tak 24. dyn., ovládající západní část delty až po Memfidu. Ve východní deltě sídlili poslední vládcí 22. a 23. dyn. a nadále trvala i moc řady místních knížat libyjského původu na různých místech delty a středního Egypta. Jeden z drobných eg. vládců, možná poslední panovník 22. dyn. Osorkon IV., podpořil neúspěšné izraelské povstání proti Asyřanům, po kterém se Izrael stal přímo asyrskou provincií. Egypt se tak znovu ocitl v přímém dotyku s rozpínavou asyrskou mocí.

Po smrti Pijeho se núbijským vládcem stal jeho bratr Šabaka, který se na rozdíl od Pijeho rozhodl dosáhnout skutečné vlády nad celým Egyptem. Jeho vojsko porazilo místní vládce v deltě – podle nedoloženého Manéthónova údaje nechal zaživa upálit sajského vládce Bakenrinea, zároveň mizí všechny doklady i o 22. a 23. dyn. Ve vztahu k Asýrii udržoval Šabaka navenek neutrální vztahy, věnoval se spíše vnitřním záležitostem Egypta. Podobně jako další panovníci 25. dyn. podporoval značně kněžstvo a chrámy (zejména boha Amona, kterého núbijsí vládce považovali za svého ochránce).

V té době se stále více začíná prosazovat hledání vzorů z dávné minulosti, především z doby Staré říše. Tento trend, který vyvrcholil za 26. dyn., se odrazil zejména ve výtvarném umění, kde docházelo k vědomému kopírování starších předloh, a v literatuře. Výrazně se zjednodušila i královská titulatura, obnovovaly se některé dávno zapomenuté tituly (i když často bez skutečných pravomocí) apod.

Šabakův synovec Šabataka, který po něm nastoupil na trůn, se rozhodl pokračovat v tradiční expanzi eg. státu do Palestiny. Proto vyslal značné vojenské síly na podporu koalice syro-palestinských vládců, kteří se vzbouřili proti Asýrii. Eg. armáda, vedená pozdějším faraonem Taharkou, se ale ještě před nástupem Asyřanů stáhla zpět. Podle biblických údajů lze soudit, že dalšímu postupu Asyřanů zabránila zřejmě epidemie. Zbytek své vlády pak Šabataka věnoval spíše vnitřním záležitostem, zejména rozsáhlé výstavbě chrámů.

Vládu jeho nástupce Taharky lze rozdělit do dvou období, z nichž první, mírové, bylo provázeno velkou stavební aktivitou v Núbii a v Karnaku. Druhá polovina jeho vlády je vyplněna válkami s Asýrií, jejíž vládce Asarhaddon zřejmě právem Taharku považoval za jednoho z iniciátorů neklidu mezi svými vazaly v Levantě a Palestině. Taharka sice odrazil první asyrský útok na Egypt, ale o několik let později pronikli Asyřané až k Memfidě a podle vlastních zpráv dokonce zajali některé členy eg. královské rodiny. Nový asyrský vládce Aššurbanipal pak znovu porazil núbijské vojsko a při jeho pronásledování obsadil i Théby. Pravděpodobně kvůli vyjednávání s Taharkou nechal asyrský král krátce nato popraviti téměř všechny eg. místní vládce s výjimkou sajského Nekona (zřejmě potomka 24. dyn.) a jeho syna Psammetika, kteří se stali asyrskými místodržícími na eg. půdě.

Taharkův nástupce Tanutamón se svým vojskem rychle prošel Horním Egyptem, obsadil Memfidu a porazil asyrské vazaly vedené Nekonem, kterého nechal popravit. Hlavní asyrské síly Tanutamóna zahnal zpět a pronásledovaly až hlu-

boko do Horního Egypta. Vyplenění Théb asyrskými oddíly, k němuž přitom došlo, znamenalo konec vlády 25. dyn. a začátek definitivního úpadku moci Amonova kněžstva. Jako ohromující událost své doby nalezlo odezvu dokonce i v řecké a starozákonní literatuře.

Po porážce Núbijců se stal nejmocnějším mužem v Egyptě místní vládce v Sajích Psammetik I., který sice formálně uznával suverenitu vzdálené a rychle slábnoucí asyrské říše, ale zároveň soustavně upevňoval svou vlastní moc. Soustředěným vojenským a diplomatickým tlakem sjednotil pod svou vládou celý Dolní a záhy i střední Egypt, kde se opíral o své věrné spojence (a možná i příbuzné), místní vládcy v Hérakleopoli. Po formální adopci Psammetikovy dcery Neitokret za budoucí „božskou manželku Amonovu“, zaznamenané na dodnes zachované stéle, uznala jeho suverenitu i horní eg. oligarchie vedená thébským starostou Mentuemhatem. Se značnou politickou prozíravostí Psammetik zprvu potvrdil thébské hodnostáře v jejich funkcích, ale zároveň si zajistil kontrolu jižní hranice Egypta tím, že dosadil silnou posádku do Elefantiny, čímž přerušil možné kontakty mezi Thébami a núbijskými vládci. Psammetikem I. začíná 26. dyn., označovaná též jako sajská.

POZDNÍ DOBA

Úsek eg. dějin od nástupu 26. dyn. (podle některých vědců už od 25. dyn.) až do dobytí země Alexandrem Makedonským je tradičně označován jako tzv. Pozdní doba. Dědictvím 3. přechodné doby byly důležité mechanismy pro přechod k centralizované moci, ale také archaismus, který za 26. dyn. přispěl k posílení královské autority. Negativní roli sehrály zřetelný pokles posvátnosti královského úřadu a existence většího množství vojensko-politických center v zemi. Tato centra na jedné straně výrazně přispěla k úspěchům v boji proti perské nadvládě, ale na druhé straně komplikovala vytvoření plně centralizované správy a vedla zejména v době 28.–30. dyn. k neustálé se opakujícím vnitřním krizím a relativně malé vnitropolitické stabilitě eg. státu.

V Pozdní době Egypt ztratil přístup k tradičním zdrojům svého bohatství v syro-palestinské oblasti a v Núbii. Zahraniční politika byla oproti předchozím obdobím značně defenzivnější a podstatně více vázaná na kontakty a spojenectví s nově vzniklými státy, zejména v oblasti řeckého světa.

Chronologie tohoto období přináší dosud určité problémy. Vedle nerovnoměrně dochovaných eg. pramenů se opírá také o prameny babylónské a židovské a v menší míře i o údaje řeckých a římských autorů.

Syn Psammetika I. a jeho nástupce Neko II. pokračoval v politice svého otce. Při tažení na podporu zanikajícího asyrského státu proti novobabylónské říši dokonce jako třetí eg. panovník překročil s vojskem Eufrat, který se na krátkou dobu opět stal hranicí eg. vlivu v Asii. Po rozhodující porážce poblíž dnešního syrského města Hamá museli sajsí vládci syro-palestinskou oblast vyklidit a soustředili se jen na obranu východní hranice země.

Neko II. věnoval velkou pozornost loďstvu – fénicií námořníci v jeho službách obepuli podle Hérodotovy vcelku hodnověrné zprávy celou Afriku, za jeho vlády se rozvíjela i stavba triér, které později převzaly a zdokonalily řecké státy. Neko II. se také pokusil obnovit vodní cestu mezi Nilem a Rudým mořem, stavbám v Egyptě se věnoval podstatně méně.

Nejvýznamnější událostí krátké vlády jeho syna a nástupce Psammetika II. bylo tažení do Núbie, do oblasti 2. nilského kataraktu. Zřejmě šlo jen o demonstraci vojenské síly bez bojových střetnutí. Navzdory krátké vládě zanechal tento panovník množství stavebních památek na různých místech země.

Jeho syn a nástupce Vahibre (biblický Hofra) podpořil neúspěšné judské povstání proti novobabylonskému králi Nabukadnezarovi, po němž část židovského obyvatelstva uprchla do Egypta a v eg. vojsku vzrostl počet židovských žoldnérů. Porážka ve válce s řeckou kolonií Kyréné vedla ke vzpourě armády, po níž se moci ujal generál Ahmose, původně velitel oddílů vyslaných k potrestání vzbouřenců. Několik let trvající občanská válka, při níž se Vahibre zřejmě snažil získat zpět vládu i s pomocí novobabylonské říše, skončila jeho porážkou a smrtí. Navzdory tomu byl podle tradice s královskými poctami pohřben v posvátném okrsku Neitina chrámu v Sajích, kde odpočívali i ostatní vládci této dynastie.

Ahmose II., poslední velký panovník 26. dyn., byl později zřejmě právem pokládán za velkého příznivce Řeků (mj. přispěl velmi podstatnou částkou k obnově Apollónovy svatyně v Delfách a jedna z jeho manželek pocházela z Kyréné). Přesto usiloval o kontrolu řeckého vlivu v zemi. Veškerý obchod s Řeky převedl do nově založené kolonie Naukratidy v západní deltě a řecké žoldnéře soustředil do jedné posádky v Memfidě. Oddělení Řeků od místního eg. obyvatelstva mělo také bránit různým třenicím a nepokojům, které vyvolával značně odlišný způsob života obou komunit.

Hospodářský rozkvět Egypta, jehož dokladem jsou i četné stavby a zejména monumentální monolitické svatyně (naoi), mu umožnil vést aktivní zahraniční politiku. Udržoval přátelské styky s řadou řeckých států, dosáhl spojení se samoským tyranem Polykleitem a získal dokonce částečnou kontrolu nad Kyprem. Závěr Ahmosovy vlády byl už ale vyplněn přípravami na obranu Egypta proti rychle rostoucí moci perské říše. Na počátku rozhodujícího perského útoku proti Egyptu Ahmose II. zemřel a na trůn na několik měsíců nastoupil jeho syn Psammetik III. Porážka eg. vojska v rozhodující bitvě u Pelúsia znamenala konec eg. samostatnosti. Po dobytí Memfidy padl Psammetik III. do zajetí a po pokusu zorganizovat povstání proti Peršanům byl krátce nato popraven.

Perské obsazení Egypta znamená v určitém smyslu přelom, protože předchozí dobyvatelé buď tuto zemi nezískali celou (např. Hyksósové), nebo byli natolik egyptianizovaní, že bez problémů navazovali na tradice eg. vládců a přijímali jejich roli se všemi jejími složitémi náboženskými a ideologickými vazbami (zejména 22.–24. dyn. libyjského původu nebo nubijská 25. dyn.). Navzdory Hérodotovu značně barvitému líčení perských ukrutností po dobytí Egypta se zdá, že jak Kam-

býsés, tak Dareios I. usilovali o určitou formu vzájemného dorozumění s eg. společností. To ostatně odpovídalo obecnému perskému postoji vůči podmaněným zemím, v nichž bylo za předpokladu vnitřního klidu a odvádění finančních dávek víceméně ponecháváno tradiční uspořádání. Také v případě Egypta byla perská správa pouze nadřazena dobře fungujícímu systému místní správy, převzatému ze sajské doby. Řízením země byl pověřován perský satrapa, často člen královské rodiny, který sídlil v Memfidě. Jeho případné úsilí o přílišnou samostatnost bylo omezováno účinným dohledem tzv. „králových uší“, tedy víceméně tajnou policií. Úředním jazykem v celé perské říši byla aramejšтина, ale vedle ní zůstala zachována poměrně významná role egyptštiny, zejména ve styku perských úřadů s tradičními místními institucemi, hlavně s chrámy.

Ani daňové zatížení Egypta nebylo v době perských vládců nijak přehnané. Daňová a finanční správa byla stejně jako správa státních záležitostí přísně hierarchicky uspořádána. Ústřední eg. pokladnice byla v této době umístěna v Memfidě, pod ochranou místního boha Ptaha.

Důležitou roli při vzájemném hledání konsensu mezi Egyptany a prvními perskými vládci hrál vysoký hodnostář Vedžahorresnet, původně jeden z velitelů sajského vojska a loďstva, jehož hrobku v Abúsíru objevila česká egyptologická expedice. Jak uvádí biografický nápis na jeho soše, vytvořil Vedžahorresnet pro Kambýse dokonce plnou eg. královskou titulaturu. Kambýsova špatná pověst v eg. a později i antické tradici souvisí zřejmě s tím, že na rozdíl od svého nástupce Dareia I. výrazně omezil vliv eg. kněžstva (mj. nechal zkrátit příjmy téměř všech eg. chrámů na polovinu). V Egyptě strávil zbytek své poměrně krátké vlády, během níž se neúspěšně pokusil o další výpad na západ do Libye a na jih proti Núbii. Při návratu do Persie, kde mezitím proti němu vypuklo povstání, Kambýsés zemřel. Egypt ale zůstal perskou provincií.

Kambýsův nástupce na perském i eg. trůně Dareios I. se plně ztotožnil s tradiční rolí eg. faraona, ale prosazoval vlastní právo rozhodovat s konečnou platností o obsazení kněžských funkcí v eg. chrámech. Do doby jeho vlády spadá i znovuotevření vodní cesty spojující Nil s Rudým mořem a pokus o rozsáhlou kodifikaci tradičního eg. zvykového práva, obojí zřejmě s cílem posílit zapojení Egypta do rozsáhlého celku perské říše. Země byla kontrolována prostřednictvím silných vojenských posádek v pevnostech umístěných na strategicky důležitých místech, jednou z nich byla např. kolonie židovských žoldnéřů na Elefantině. Zdá se, že do perské armády byly zařazeny i zbytky vojsk sajských panovníků (včetně řeckých oddílů), rodilí Egyptané zřejmě sloužili především jako námořníci. V rámci mnohonárodní perské armády se zúčastnili i řecko-perských válek (v námořní bitvě u mysu Artemision a u Platají).

K vzájemnému ovlivňování docházelo i v oblasti umění. V Egyptě byly nalezeny četné doklady perské glyptiky a uměleckých řemesel, naproti tomu je doložena účast eg. stavitelů a umělců při výstavbě Dareiova paláce v Persepoli a eg. vlivy se zřetelně projevují i v dalších perských architektonických a sochařských dílech.

Období mírové spolupráce Egyptanů s perskými vládci netrvalo dlouho. Zřejmě v souvislosti s neúspěchem ve válce proti Řecku vypuklo v Egyptě protiperské povstání s centrem v deltě, Memfis a celý Horní Egypt ale zřejmě zůstaly v perských rukou. Po porážce vzbouřenců zbavil Dareiův syn a nástupce Xerxés eg. chrámy všech předchozích výsad a vysloužil si tím nenávist eg. kněžské vrstvy. Z doby jeho vlády, ostatně ani z let panování jeho nástupce, nejsou doloženy žádné významnější stavby eg. chrámů, spíše bývá spojován s odvezením velkého počtu kultovních soch do Persie, kde zůstaly až do doby Ptolemaia I. Podle pramenů lze soudit, že Xerxés rovněž značně omezil přístup rodilých Egyptanů do vyšších úrovní správy země.

Další povstání, vedené knížetem libyjského původu Inheretem (řec. Inaros) ze sz. delty, vypuklo hned po následující změně na perském trůnu na počátku vlády Artaxerxa I. S pomocí athénské flotily ovládl Inheret celou deltu a dokonce se zmocnil části Memfidy. Spojencům se ale nepodařilo dobýt memfidskou citadelu, která bránila dalšímu postupu do Horního Egypta. Po dlouhých přípravách vyrazily do Egypta hlavní perské síly, které Inhereta porazily a téměř úplně zničily i početný athénský expediční sbor a flotilu. I potom si ale v nejzápadnější části delty udržel určitou míru nezávislosti blíže neznámý eg. vládce Amenardis. Dalšímu zasahování Athén do eg. záležitostí zabránil tzv. Kállióv mír. V době Hérodotova pobytu v Egyptě, tedy někdy krátce po polovině 5. století před Kr., byl celý Egypt opět pevně pod perskou vládou a opakující se povstání byla výrazem nespokojenosti početné skupiny vojenských kolonistů a vlivné vrstvy kněží. Jejich střediskem byla delta, zatímco Horní Egypt zůstal zpravidla pod perskou kontrolou.

K oslabení perské moci v Egyptě přispívala vzdálenost od centra říše a vnitřní dynastické rozbroje. Právě toho využil polosamostatný vládce v západní deltě Amenardis (podle Manéthóna jediný vládce 28. dyn.) k dalšímu povstání. Na rozdíl od vůdců předchozích vzpour ovládl postupně celé území Egypta až po Asuán, ale již záhy ho na eg. trůně vystřídal vojenský velitel z Mendu, Nefaarud, pokládáný za zakladatele 29. dyn., pozdější spojenec Sparty a Théb ve válce proti Peršanům.

Poslední období eg. samostatnosti, trvající zhruba 60 let, je charakterizováno na jedné straně rychlým střídáním panovníků vojenského původu, kteří byli sice schopni zmocnit se vlády, ale ne ji delší dobu udržet, na druhé straně neustálou a nakonec marnou snahou ubránit se s řeckou pomocí opakovaným útokům stále ještě mocné perské říše, pro kterou byl Egypt důležitým zdrojem zlata a obilí.

Z Nefaarudových nástupců, jejichž přesné pořadí není zcela spolehlivě známo, vládl nejdéle Hakor, který vybudoval silnou armádu a loďstvo a s pomocí athénské vojevůdce Chabria rozhodným způsobem odrazil perský útok na Egypt. Hakorovu nadvládu uznala i daleko v Západní poušti ležící oáza Síwa s proslulou Amonovou věštírnou, vysoce váženou v celém východním Středomoří. Jeho syn Nefaarud II. byl ale již po několika měsících svržen vojenským velitelem ze Sebenytu Nachtnebefem, kterým začíná poslední, 30. dyn. původních eg. vládců.

Z nepříliš dlouhé Nachtnebefovy vlády pochází řada vynikajících děl výtvarného umění, navazujících vědomě na styl sajské doby. Pozoruhodná byla i jeho stavební aktivita téměř po celém území Egypta. To vše svědčí o hospodářské prosperitě země, k níž zřejmě přispěly také Nachtnebefovy administrativní reformy. Ani jeho doba ale nebyla ušetřena neustálých bojů o udržení samostatnosti Egypta. Silné perské vojsko, doplněné o početný řecký kontingent vedený Athéňanem Ifikratem, po dlouhých přípravách obeplulo eg. pohraniční opevnění u Pelúsia a přistálo na mendeském rameni Nilu v deltě. Navzdory Ifikratovu naléhání nevyužila perská armáda momentu překvapení k tomu, aby obsadila Memfidu. Nachtnebefovi se podařilo perský útok zastavit a nastupující nilská záplava donutila útočníky Egypt zcela opustit. Dalšímu útoku zabránila vnitřní slabost perské říše, v níž zejména správci maloasijských provincií získávali postupně nezávislost na perském velkokráli.

Nachtnebefův syn Džedhor, ustanovený již za života svého otce jako jeho spolutvůdce, se pokusil využít povstání v Malé Asii a shromáždil velké vojsko k útoku proti perské říši. Konfiskace značné části chrámových příjmů a vysoké zdanění obyvatel, nutné k zaplacení početných řeckých žoldnéřů, vyvolaly ještě v průběhu Džedhorova vojensky zřejmě úspěšného tažení v Egyptě povstání a k moci se dostal jeho synovec Nachthareheb (v té době velitel eg. oddílů v Džedhorově armádě). Džedhor, jehož postupně opustili i jeho řečtí spojenci, se nakonec zachránil útekem k Peršanům.

V boji o eg. trůn se mezi dalšími pretendenty prosadil se spartskou pomocí Nachthareheb. Velký počet staveb dochovaný z doby tohoto posledního vládce 30. dyn. je dokladem pokračujícího hospodářského rozkvětu země a panovníkovy snahy získat podporu vlivné kněžské vrstvy. Četné památky výtvarného umění svědčí rovněž o bezprostředním navazování na nejlepší tradice z doby sajských vládců.

Perská hrozba ale stále trvala. O útok na Egypt se neúspěšně pokusil princ Artaxerxés. Po dalším pokusu o dobytí Egypta, který vedl již jako král Artaxerxés III. Ochos, vypuklo protiperské povstání na Kypru a pod vedením sidonského krále také ve Fénicii. Na jeho podporu zaplatili Egypťané pomocný řecký oddíl, což dalo perskému vládci záminku k nové invazi do Egypta. Díky současnému útoku na několika místech delty a možná i v důsledku zrady části řeckých žoldnéřů prolomila perská armáda eg. obranná zařízení u Pelúsia a v krátkém čase obsadila celý Dolní Egypt. Nachthareheb uprchl do Núbie a jeho další osud není znám. Pozdější řecká tradice, vycházející z tradiční legendy o božském původu faraonů, ho označila za pravého otce Alexandra Makedonského.

Krátká doba druhé perské nadvlády, označovaná ve středověké a ojedinele i v novověké historiografii jako 31. dyn., byla velmi neklidná. Perský postup vůči Egyptu jako znovu dobyté vzbuřené provincii byl zřejmě značně tvrdý. Řada starších staveb byla v této době vyloupena a úmyslně poškozena. Za vcelku hodnověrnou lze pokládat i Diodórovu zmínku, že Artaxerxés III. nechal po dobytí země zkonfiskovat poklady eg. chrámů, včetně chrámového náčiní.

Po návratu z Egypta byl Artaxerxés III. otráven, o dva roky později byl zabit i jeho syn a nástupce Arsés. Tehdy se Egypt zřejmě na krátkou dobu opět osamostatnil pod vládou téměř neznámého panovníka Chabbaše. Když se perským králem stal Dareios III., byl už ale Egypt znovu v perských rukou.

Z doby tažení Alexandra Makedonského proti Persii je doložena účast eg. oddílů na perské straně v bitvě u Issu, kde mj. padl i tehdejší perský satrapa Egypta. Jeho nástupce vydal v roce 332 před Kr. Alexandru Makedonskému Egypt zcela bez boje. Alexandr byl v Egyptě přivítán jako osvoboditel z perského jha.

PTOLEMAIOVSKÁ DOBA

Příchod Alexandra Makedonského lze chápat jako významný historický mezník. Egypt nadlouho přestal být samostatným národním státem a zapojil se do většího celku helénistického a později římského světa. Přestože vláda Alexandra Makedonského a jeho nástupců neznamovala zánik staroeg. kultury a zpřetrhání všech administrativních, hospodářských a jiných vazeb vzniklých v předchozím období, představuje změny tak závažné, že je lze pokládat za zlom ve vývoji eg. společnosti.

Alexandr Makedonský přijal roli tradičních eg. faraonů, nechal se v Memfidě korunovat podle eg. ritu a navštívil i věštní v Amonově chrámu v oáze Síwa, kde si nechal potvrdit vládu nad Egyptem. Před svým odchodem ze země založil v západní deltě nové město, které se pod jménem Alexandrie stalo na dalších zhruba tisíc let hlavním centrem Egypta. V něm byl Alexandr nakonec také pohřben.

Po jeho předčasné smrti získal kontrolu nad Egyptem vojevůdce Ptolemaios, syn Lagův, který zemi spravoval zprvu jako místodržitel jménem Alexandrových nástupců Filipa III. Arrhidaia a Alexandra IV., ale v roce 305 před Kr. (přibližně ve stejné době jako ostatní Alexandrovi nástupci) rovněž přijal královský titul. Ve vzájemných válkách mezi Alexandrovými následovníky, které trvaly až do roku 301 před Kr., Ptolemaios ovládl i Kyrenaiku, Kypr a část maloasijského pobřeží. K upevnění své moci zřídil mj. kult své vlastní osoby, v němž se spojovaly helénistické a původní staroeg. představy o božské podstatě panovnické moci.

Alexandrie, hlavní město ptolemaiovského státu, se rychle stala kvetoucím helénistickým městem a významným centrem řecké kultury. Proslulá je knihovna, založená Ptolemaiem I., a středisko věd Músaion. Z hlediska ptolemaiovských panovníků byl ovšem Egypt pokládán za dobytou zemi, takže rozhodující moc měla rychle početné sílící makedonská a řecká vrstva, zatímco práva původního eg. obyvatelstva byla značně omezena. V hospodářské sféře převzali Ptolemaiovcí základní prvky dosavadního státního hospodaření, tedy zejména státní držbu půdy a obchodní monopol. Výrazným zásahem do tradičního systému bylo rozsáhlé přidělování pozemků řecko-makedonským hodnostářům a také početné vrstvě vojenských kolonistů, kteří byli rozhodující oporou makedonské moci. Jen část této půdy byla nově získána rozsáhlými melioracemi a zúrodnováním do té doby nevyužívaných pozemků (zejména ve fajjúmské oblasti), často šlo o půdu zabranou jejím dosavadním držitelům.

Na různých místech Egypta byla zakládána města řeckého typu s rozdílnou mírou vlastní samosprávy, odvozené z řeckých vzorů. Čistě řecká města byla ale za Ptolemaiovců v Egyptě pouze tři – Alexandrie, Naukratis a Ptolemais (poblíž dnešního Achmímu), později k nim přibyla ještě Antinopolis, založená roku 130 císařem Hadriánem ve středním Egyptě. Úředním jazykem se na více než tisíc let stala řečtina, egyptština zůstala vyhrazena pro nižší administrativu a zejména pro styk s místním obyvatelstvem. Plně eg. zůstala samozřejmě oblast původního eg. náboženského života s vlastní poměrně složitou hierarchií. Podobně jako v předchozích obdobích cizí nadvlády (tj. zejména za perských panovníků) se tradiční kulty stávaly symbolem národní identity, končícím ovšem někdy až ve vypjaté xenofobii a lokálně podmíněném fanatismu. Navzdory tomu a bez ohledu na formálně odlišné postavení řecko-makedonského a původního eg. etnika docházelo k jejich vzájemnému splývání. Hospodářský rozmach Egypta byl doprovázen i podstatným zvýšením počtu obyvatel, možná až na 7 milionů osob.

V zájmu upevnění své moci Ptolemaiovcí rozsáhle podporovali tradiční eg. náboženské kulty (včetně nově vzniklého synkretického kultu boha Serápida), zároveň ale podstatně omezili moc kněžské vrstvy, nad níž zřídili přísný a poměrně účinný státní dohled. Přejímali a dále rozvíjeli některé prvky původní eg. královské ideologie, zejména kult panovníkovy osoby (resp. kult členů královské rodiny), sňatky mezi členy nejužší královské rodiny (počínaje Ptolemaiem II.) a instituci spoluvlády otce a syna, resp. sourozenců nebo dalších blízkých příbuzných. Zcela podle vzoru posledních vládců samostatného Egypta, který ostatně napodobil i Alexandr Makedonský, se rovněž nechávali podle tradičního eg. ritu korunovat v chrámu boha Ptaha v Memfidě. Některé eg. kulty, zejména kult Esety s určitými rysy mystérií a státem značně podporovaný synkretický kult Serápida se v té době začaly šířit i mimo území Egypta, zprvu po helénistickém východním Středomoří, později, od 1. století před Kr., ve větší míře i v Římě a v oblastech pod jeho vládou.

Podstatné změny, které znamenala řecká a makedonská nadvláda v Egyptě, se odrazily i v eg. umění této doby. Projevy splývání řeckých a eg. prvků jsou doloženy ve výtvarném umění, ale i v démoticky psané literatuře. Naproti tomu některé původně eg. představy (např. idea posmrtného soudu) pronikaly do řeckého filozofického myšlení. Vynikající výsledky přírodních věd (geografie, astronomie, matematiky) v ptolemaiovském Egyptě souvisely ale zřejmě více s masivní podporou a štědrým finančním zabezpečením ze strany vládnoucí dynastie než s vlivem původního eg. myšlení. Výsledkem zájmu Ptolemaiovců o dějiny země, které vládli, byl vznik řecky psaného přehledu eg. dějin, jehož autorem byl za Ptolemaia II. eg. velekněz ze Sebennytu Manéthó.

Ptolemaios II., syn a také spoluvládce Ptolemaia I., se jako první z této dynastie oženil podle staroeg. vzoru se svou sestrou Arsinoé II., když předtím zapudil svou stejnojmennou manželku. O velkém vlivu, který Arsinoé II. měla, svědčí rozsáhlý královský kult, kterého se jí dostávalo na různých místech v zemi. V zahraniční

politice udržel Ptolemaios II. postavení Egypta ve dvou tzv. syrských válkách, v nichž se střetl se svými seleukovskými protivníky. Ve válkách proti dalším nástupcům Alexandra Makedonského uhájil rovněž ptolemaiovské panství v Malé Asii a egejské oblasti. Značný dosah pro pozdější vývoj v Egyptě mělo navázání styků s Římem, kam vyslal své poselstvo. Přes přístavy na rudomořském pobřeží se rozvíjel obchod s jihoarabskými státy a zprostředkovaně dokonce až s Indií.

Za Ptolemaia III. vyvrcholila moc ptolemaiovského státu, který se po 3. syrské válce nakrátko stal hlavní mocností východního Středomoří. Ptolemaios III. v čele své armády dokonce opět překročil Euphrat. Z hlediska vnitřní politiky měla velký význam reorganizace administrativního uspořádání země, zejména správy krajů. Rozhodující roli na úkor nomarchů převzali stratégové, původně dohlížející pouze na vojenské záležitosti. Neúspěchem skončil pokus Ptolemaia III. prosadit na kněžském synodu v Kanobu reformu kalendáře zavedením přestupného roku.

Již za jeho syna Ptolemaia IV. se ale začaly objevovat stále výraznější a rychlejší příznaky úpadku. Ve snaze odvrátit porážku hrozící ve střetnutí se seleukovskou říší přijal Ptolemaios IV. do armády i oddíly sestavené z rodilých Egyptanů. Po vítězné bitvě u Rafia byl pak nucen za tuto podporu přiznat původnímu eg. obyvatelstvu určitá politická práva, zejména přístup k nejvyšším administrativním úřadům a vojenským hodnostem. Války se Seleukovci podstatně oslabily i eg. ekonomiku, zejména měnu, v níž byl původní stříbrný standard nahrazen měděným. Polovičatá opatření Ptolemaia IV. neodstranila tradiční nechuť až nenávist eg. obyvatelstva vůči cizincům, jejímž nejvýraznějším projevem se stalo povstání v Horním Egyptě, kde se (možná s núbijskou pomocí) udrželi dva samostatní eg. vládci (Harmachet a Anchmachet). Další povstání propuklo hned po smrti Ptolemaia IV. v deltě, takže jeho nedospělý syn Ptolemaios V. mohl být v Memfidě slavnostně korunován teprve v roce 196 před Kr. Pocty, které mu přitom udělil eg. kněžský synod a jež vyjadřovaly kompromis mezi eg. kněžstvem a Ptolemaiovci, byly řecky a eg. zaznamenány ve všech hlavních eg. chrámech na kamenných deskách. Jednou z nich byla i ta, nalezená v ar-Rašídu – slavná Rosettská deska. Roku 186 před Kr. se sice Ptolemaiovi V. podařilo znovu obsadit celý Horní Egypt, hned o dva roky později ale došlo v deltě k dalšímu povstání. Výraznou změnou v oblasti administrativy bylo v této době zavedení eg. kalendáře místo komplikovaného makedonského počítání času.

Za dalších Ptolemaiovců pokračoval rychlý úpadek eg. státu. Do ostrých sporů mezi členy královské rodiny, v nichž hrály stále významnější roli i královny (Kleopatra I. a III. za Ptolemaia VI. a VIII.), stále více zasahoval Řím. Jen rychlý a účinný římský zásah zabránil naprosté porážce Ptolemaiovců a donutil seleukovského Antiocha IV., který ovládl celou zemi s výjimkou Alexandrie, k ústupu z Egypta. Dlouhá období občanských válek a dynastických sporů byla vyplněna rychlým a často opakovaným střídáním panovníků (problémem je někdy již samotné určení jejich pořadí), zcela běžně doprovázeným vraždami nejbližších příbuzných. To vše vedlo k dalšímu oslabení eg. státu a k rozvratu hospodářství v zemi. S tím,